

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

«ЗАСЛАВЩИНА У ХVІІІ СТ.»

Виконала:

студентка 2 курсу, групи ЗМІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Літвінчук Майя Анатоліївна

Керівник – кандидат історичних наук,
доцент

Близняк Микола Богданович

Рецензент – доктор історичних наук,
професор

Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2023 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ У ХVІІІ СТ.....	8
РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ	25
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ МІСТ І МІЩАНСТВА	42
РОЗДІЛ 4. ТОРГІВЛЯ У РЕГІОНІ	64
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
ДОДАТКИ.....	100

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. Історія окремих історико-географічних регіонів Волині, а особливо соціально-економічні аспекти їх розвитку в XVIII ст. мають чимало прогалин та є малодослідженими. Одним із таких регіонів, соціально-економічний розвиток яких практично не привертав увагу дослідників стала волинська Заславщина. Під час більш глибокого аналізу проблеми виникає ціла низка нез'ясованих дотепер питань, як-от: соціально-економічні процеси у регіоні, чисельність, соціальна та етнічна структура населення, а також провадження торгівлі в окреслений період. Окрім того, на сучасному етапі розвитку історичної науки виникає надвелика потреба досліджень на місцевому, краєзнавчому рівні для детальнішого висвітлення тих подій, явищ та процесів, що мали місце на Волині, а в тому числі й Заславщини, особливо у XVIII ст., оскільки цей період дотепер є маловивченим. Завдяки дослідженню історії певних регіонів або краю ми отримуємо більш точне уявлення про всі історичні явища та події із їх місцевими особливостями. Відтак, темою наукового дослідження обрано Заславщину у XVIII ст. та відображення тодішніх соціально-економічних, демографічних та торговельних особливостей краю.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток Речі Посполитої, зокрема Волинського воєводства у XVIII ст.

Предметом дослідження є соціально-економічні процеси на теренах Заславщини.

Метою дослідження є висвітлення головних аспектів соціально-економічного розвитку Заславщини впродовж XVIII ст. на основі опрацьованих джерел та літератури.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

1. визначити соціально-економічні процеси на теренах Волині у XVIII ст.;
2. проаналізувати демографічну ситуацію;

3. з'ясувати становище міст і міщанства Заславщини;
4. простежити розвиток торгівлі у регіоні.

Наукова новизна дослідження полягає у цілісному вивченні Заславщини у XVIII ст. на основі історіографічних розвідок та джерельної бази.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Заславщини XVIII ст. в складі Волині під владою Речі Посполитої.

Хронологічні рамки охоплюють період XVIII ст.: нижня хронологічна межа відноситься до 1700 р. – початку подій Великої Північної війни, верхня межа відноситься до 1795 р. – третього поділу Речі Посполитої в результаті якого в Російській імперії опинилась вся територія Волинського воєводства.

Історіографія проблеми не є вельми великою. Насамперед, сюди потрібно віднести праці відомого дослідника Правобережжя та Волині зокрема М. Крикуна. Його праця «Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст.» є фундаментальною, оскільки автор досліджує адміністративний поділ, міграції, чисельність й структуру населення, торговельні зв'язки Волинського воєводства, міждержавні розмежування, подимні реєстри тощо. При дослідженні економічної історії Волині XVIII ст. є важливим двотомне видання «Економічна історія України». Авторами розділу, що входить у коло наших інтересів стали Т. Балабушевич та Т. Чухліб. Дослідники розкрили соціально-економічні процеси міст та містечок Правобережної України та Волині в складі Речі Посполитої, які відбулись опісля Національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. Даному питанні присвятила свої статті Т. Брянцева в яких розкрила соціально-економічний розвиток й соціальну структуру населення міст Волині наприкінці XVIII ст., а також показала умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. Економічні та соціальні проблеми розвитку міст представлені у працях О. Барановича, зокрема «Упадок городов Речи Посполитой: Староконстантинов в XVIII в.», де автор на прикладі Старокостянтинова описав стан міст на Волині у XVIII ст. й розглянув різні аспекти їх розвитку. Слід згадати й про дослідження Г.

Ковальчака «Економічний розвиток західноукраїнських земель». Соціально-економічна проблематика Заславщини представлена у статтях В. Берковського в яких автор розглянув соціально-економічне становище Заславщини у XVIII ст., а також простежив складні торгівельні процеси у даному регіоні, які відбулись впродовж XVIII ст. Не можемо оминати увагою й аналітичні матеріали О. Збруцького «Торгові ряди у XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації», в яких автор за допомогою архівних матеріалів розробляє свою версію стосовно того, де були розташовані торгові ряди XVIII ст. м. Заслав та подає спогади П. Жолтовського про торгівлю площу Старого Заслава. Надважливими є й дослідження Т. Вихованця в яких автор розкрив соціально-економічне становище Старого та Нового Заслава у XVIII ст., простежив основи адміністративно-судового, соціального та фіскально-господарського складових тогочасного міського життя Заслава. Про жертви ритуального звинувачення у Заславі 1747 р. знаходимо у дослідженні І. Галанта «Жертви ритуального обвинення в Заславе в 1747 г... », де автор відтворює офіційні судові акти, які приховувалися в польських архівах. Відомості про музичну культуру Заслава зібрано у дослідженні Годека А. й І. Кузьмінського «Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII ст.)», де уперше перекладено й проаналізовано документ про заснування міського музичного цеху в Заславі. Окрім того, міститься документ про підтвердження прав музичного цеху в Заславі з переліком імен музикантів, описано музичну практику та спадщину парафіяльного, бернардинського, лазаристського костелів та уніатської церкви й висвітлено відомості про міських та надвірних музикантів князя Павла-Карла Сангушка та його спадкоємців. Завдяки дослідженню «Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI – XVIII wieku» З. Гульдона й Я. Віячки дізнаємося про становище єврейського населення упродовж XVI – XVIII ст. на Заславщині та звинувачення їх у вчиненні ритуальних вбивств заславських християн у середині XVIII ст. Про торговельні контакти між українськими Сангушками Заславщини та Гданськом й Ельблонгом довідуємось з матеріалів З. Гульдона «Związki

handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku». Надзвичайно важливими стали й дослідження таких науковців, як от: А. Заяць, Б. Грохульська, В. Антонович, В. Пришляк, Д. Борилюк, І. Джиджора, І. Каманін, М. Близняк, Н. Теодорович, О. Карліна, Т. Балабушевич, Ю. Сіцинський й інші.

Проте, підсумовуючи здобутки історіографії проблеми, необхідно наголосити, що соціально-економічна історія Заславщини у XVIII ст. представлена украй недостатньо. Отже, навіть загальні тенденції розвитку Заславщини у XVIII ст. відомі нам в дуже загальних рисах, що зумовлено слабким інтересом дослідників до цієї теми попри наявність значних документальних комплексів, що зберігаються у Національному архіві міста Кракова у фонді Архів Сангушків.

Аналіз джерельної бази. В цілому, джерельна база проблематики не є широкою. Так, до неї належать: АЮЗР Ч. 5. Т. 1: Акты о городах (1432 – 1798), де міститься матеріал з історії міст Київщини, Волині та Поділля 1432 – 1798 рр., який певною мірою розкриває їх соціальний, економічний, торгівельний розвиток; «Богдан Хмельницький, летопись еврея-современника Натана Ганновера, о событиях 1648 – 1652 годов в Малоросии...» з яких дізнаємося про трагічні події часів Хмельниччини, котрі залишили негативний слід на подальшому розвитку Заславщини; Декрет про жорстоке ритуальне вбивство євреями християнина Антонія під Заславом виданий у Заславському замку 17 квітня 1747 р., котрий міститься у праці З. Гульдона й Я. Віячки «Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku». Крім того, надважливі відомості про Заслав знаходимо в таких документах, як-от: «Привілей слюсарського та ковальського цеху міста Старого Заслава, 1724 р.» та «Привілей на міське управління Старого та Нового Заслава, 20 травня 1727 р.» опрацьовані В. Берковським; «Порядок крамарів міста Заслава 1771 р.», який вміщений у праці Я. Гольдберга «Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku...», завдяки чому дізнаємося про економічно-торгівельне становище заславських євреїв-крамарів у другій половині XVIII

ст., способи конкурентної боротьби між кіосками та їх усунення, про створення нових галузевих підрозділів, про товари, якими торгували єврейські прилавки у XVIII ст., про правила торгівлі тощо. Не можемо залишити поза увагою й опрацьований Т. Вихованцем «Декрет Кременецького земського суду щодо з'ясування прав шляхти на користування дворами в Заславі», який є важливим джерелом для подальшого комплексного з'ясування «особового складу» заславської шляхти в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. та прослідкування деяких шляхів набуття міських плаців.

Однак, оприлюднені історичні документи спонукають у перспективі розширити архівну евристику та опрацювання документів з історії Заславщини.

Структура роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ У XVIII СТ.

Волинське воєводство, а в його числі й Заславщина, в результаті постанови Віленського сейму 1565 – 1566 рр. та рішенням Люблінського сейму 1569 р. увійшло до складу Речі Посполитої.

Волинь мала один найвищих ступенів економічного розвитку, бо, по-перше, була вже з сформованою торговою кон'юнктурою, що відчутно тяжіла до Західної Європи, по-друге, на Волині вже відбулося формування великої земельної власності, сільського та фільваркового господарства, по-третє, відбулася остаточна кристалізація повітового поділу й оформлення місцевих судово-адміністративних установ й сформувалося 100 поселень міського та сільського типів, по-четверте, усталилися торговельно-економічні зв'язки з іншими регіонами та країнами й, по-п'яте, високий ступінь залюднення Волинського воєводства напередодні Люблінської унії – у Луцькому та Володимирському повітах один населений пункт припадав на 23,7 км², а у Кременецькому повіті – на 24,5 км², що в середньому становило близько 1650 населених пунктів міського та сільського типів.¹ При цьому варто відзначити, що терени Заславщини, котрі входили до Кременецького повіту, визначалася не лише доволі низькими показниками загального розвитку, але й відносно низьким рівнем залюдненості та загосподарювання, що було викликане значно уповільненим, в порівняно з іншими регіонами Волині, економічним розвитком в результаті подій 1648 – 1676-х рр., перебігом Північної війни та повстанням Семена Палія, нападів турок й татар, масштабних пограбувань, великих численних пожеж, епідемії чуми, тифу, віспи, морової язви та інших інфекційних захворювань, міграцій населення й самого географічного розташування Заславщини, оскільки її північна частина розташовувалася в межах т.зв. Малого Полісся, яке й було мало заселеним. Так, у Заславщині площею в 231 км² один населений пункт

¹ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 62.

припадав на 6,2 км², а сама Заславщина займала близько 13% території Кременецького повіту.² (Додаток 1)

Територіально Волинське воєводство займало терени в басейні правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу й Турії, в лісостеповій та лісовій географічних зонах, межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства, на північному заході й частково на заході – з Холмською землею Руського воєводства, на заході – з Белзьким воєводством й Львівською землею Руського воєводства, на півдні – з Теробовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким та Летичівським повітами Подільського воєводства й на сході – з Житомирським та Овруцьким повітами Київського воєводства.³ За вимірами польського історика й етнографа О. Яблоновського до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. загальна протяжність Волинського воєводства, котре охоплювало нинішню територію майже всієї Рівненської області, більшу частину Волинської області, північну частину Хмельницької й Тернопільської та південно-західну частину Житомирської областей, становила 1122 км, з чого на пограниччя з Пінським повітом припадало 183 км, Холмською землею – 200, Белзьким воєводством – 180, Львівською землею – 81, з Теробовельським повітами – 66, Кам'янецьким – 36, Летичівським – 102, Житомирським – 154 та Овруцьким – 120 км.⁴ До осені 1791 р. воєводство поділялось на Володимирський – північному заході, площа якого за вимірами того ж О. Яблоновського становила 5265 км², Кременецький – на півдні площею в 12 543 км², Луцький – між ними у 21 978 км² повіти.⁵ Роком пізніше, у 1772 р. Австрія загарбала південно-західну й частково західну частину Кременецького повіту з такими містами, як – Збараж, Чернихів, Лешнів загальною площею 1095 км². В результаті того, що Руське й більша

² Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 67.

³ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 13.

⁴ Там само. С. 18.

⁵ Там само. С. 18-20.

частина Белзького воєводства теж відійшли до Австрії, Волинь стала межувати з нею на заході від міста Устилуга, що на Бузі й південному заході.⁶ (Додаток 2)

В листопаді 1791 р. за ухвалою сейму Речі Посполитої були внесені зміни в повітовий поділ воєводств. Так, відтоді, у Волинському воєводстві мало бути шість повітів – Володимирсько-Чернігівський, Володимирсько-Новгородський, Луцький, Кременецький, Горинський та Надслучький повітовими центрами яких ставали міста Володимир, Рафалівка, Луцьк, Кременець, Рівне, Красилів відповідно.⁷ Однак, у 1792 р. було відновлено старий поділ, а вже 1793 р. згідно з ухвалою останнього Гродненського сейму Речі Посполитої було здійснено перерозподіл територій воєводств, скасовано одні та створено нові воєводства. Так, західну частину Волині було поділено на Волинське, яке мало складатися із частин давніх Луцького й Кременецького повітів і поділятися на землі Луцьку, Кременецьку й Поліську та Володимирське воєводства до складу якого включались території однойменного повіту й частина ліквідованого Белзького воєводства.⁸ У 1793 р. до Російської імперії відійшла, разом з Київським, Брацлавським та Подільським воєводствами, східна половина Волині, а західна половина залишилась за Річчю Посполитою. Кордон між двома державами по Волині проліг через Луцький та Кременецький повіти. З півночі на південь він прямував від Стоходу східніше міст Троянівки, Четвертні, Олики, Дубна, Кременця, Вишнівця, західніше міст Чорторийська, Колків, Клевані, Рівного, Острога, Шумська, Ямполья, Ланівців, Вишгородка.⁹ Найбільш інтенсивні адміністративно-територіальні перетворення волинської Заславщини відбулися від кінця XVIII ст. Так, відповідно указу сенату від 23 квітня 1793 р. на приєднаній до Росії території утворено Заславське та Брацлавське намісництва (губернії) й Кам'янецьку область. Згодом, після останнього

⁶ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 20-21.

⁷ Там само. С. 21.

⁸ Там само. С. 22.

⁹ Там само.

третього поділу Речі Посполитої 1795 р., указом сенату від 1 травня 1795 р. на території, що входила в Заславську та Брацлавську губернії й Кам'янецьку область, утворено Подільську, Волинську та Брацлавську губернії.¹⁰

Соціально-економічне й політичне становище міст та містечок Правобережної України, Волині й Заславщини зокрема у першій половині XVIII ст. характеризувалося специфікою розвитку Речі Посполитої, яка на той момент переживала стогнацію, кризу та занепад. Характерною рисою для Речі Посполитої була відносна слабкість міст, які в переважній більшості знаходились в залежності від магнатів та шляхти.¹¹ Основними причинами такого занепаду були довготривалі кровопролитні війни попереднього й означеного періоду, безперервні напади турок, татар й шляхетських військ, масштабні пограбування, міжусобиці між шляхтою, шляхетська анархія, суспільний розбрат, чужоземна інтервенція, великі численні пожежі, інфекційні захворювання, міграції населення, зміцнення фільварково-панщинної системи, загарбання міських ґрунтів, перетворення передмість у фільварки, поширення панщини на сільське населення у містах, збільшення повинностей торгово-ремісничого населення, порушення міських прав, свавілля та політична боротьба магнатів, руйнівні переходи військ тощо.

З одного боку, в результаті вищезгаданих складних соціально-економічних умов процес розвитку міст та містечок відбувався повільними темпами. За словами відомого дослідника історії Волині О. Барановича, «відновленням і розвитком південна Волинь була зобов'язана праці селян та городян». Певне пожвавлення та процес відбудови міського життя настало лише з третього десятиліття XVIII ст.¹² Згідно джерел в останній чверті XVIII ст. у Волинському воєводстві існувало близько 110 міст та містечок, де серед них переважали приватновласницькі міста – 91%, королівські (державні) –

¹⁰ Єсюнін С. М. Адміністративно-територіальний поділ Заславщини наприкінці XVIII – поч. XIX ст. URL: www.myslenedrevo.com.ua

¹¹ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1978. № 17. С. 71.

¹² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 156.

4,5% та духовні – 4,5%. Безпосередньо на Волині зафіксовано 2113 сіл, де 56 – державних та 2057 – шляхетських та духовних.¹³ За даними тарифу димів скарбової комісії станом на 1775 р. дослідник М. Крикун нараховує 125 765 димів, з яких 23 417 були міськими.¹⁴ Використовуючи загальноприйнятий істориками коефіцієнт в 6,5 осіб на дим отримуємо 152 210,5 міщани, що є практично вдвічі меншим за попередній період, адже напередодні Хмельниччини у 1629 р. кількість міського населення Волині становило 288 184 особи.¹⁵ Згідно з подимним реєстром 1775 р. з усіх міст та містечок тільки у п'яти налічувалось від 600 до 1127 дворів. Це – Дубно, Заслав, Острог, Старокостянтинів, Кременець. Поряд з цим у реєстрі зазначено 32 містечка, в яких було всього від 40 до 70 дворів.¹⁶ Наприкінці XVIII ст. більш населеними були Дубно – 6535 жителів, Житомир – 5419, Бердичів – 4815, Старокостянтинів – 4581, Заслав – 4562, Корець – 4706, Острог – 4098. Однак, основну масу становили містечка з населенням від 1000 до 2000 чол.¹⁷

(Додаток 3)

Невеликі міські центри також різнилися за своїм значенням. Наприклад, протягом 70 – 90-х рр. у містечку Полонному число дворів збільшилося з 334 до 617, але воно залишило аграрний характер, оскільки 80% складала селяни й лише 12,9% – міщани. Містечко Славута являло собою іншу картину: тут у 1798 р. налічувалось всього 746 жителів, серед них було 35,2% міщан, 28,1% – селян, 35,3% – шляхти. Але цей приклад винятковий.¹⁸

На території Волині впродовж XVI – XVIII ст. проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани,

¹³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148-149.

¹⁴ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст. Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 419.

¹⁵ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С. 439.

¹⁶ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1976. №18. С. 76.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1976. №18. С. 78.

вірмени.¹⁹ Так, серед інших етнічних груп пальму першості в економічному житті Волині займало єврейське населення, котре було зайняте в торговельних та ремісничих справах.²⁰ Заслугою євреїв як «першокласних агентів урбанізації» стало відродження магнатських містечок. У приватних містечках євреї розвивали торгівлю і господарство, домінували на міських ринках і ярмарках, були попереду в місцевих промислах, виробництві алкоголю, продажу і транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі, зокрема зерном.²¹ За переписом 1764 р. єврейське населення становило 50 792 євреїв.²² Значна частина з них проживала у Кременецькому повіті, де першість за кількістю єврейського населення в 1765 р. утримував Старий Заслав – 2047 осіб та Новий Заслав – 760 осіб. Що ж до інших міст Заславщини, то в Судилкові проживало 342 єврея, в Шепетівці – 317, в Славутині – 212, в Білогородці – 100. При цьому в селах, що становили Заславську округу, зафіксовано лише 984 єврея, в Шепетівському – 73, в Судилківському – 55, в Славутському – 34.²³

Що стосується соціального складу населення міст та містечок Волині, то необхідно відзначити про найпривілейованіший стан – шляхту, котра була найбільшою в порівнянні з іншими регіонами. Так, число шляхетських сімей зафіксоване тарифами, як власників певної кількості димів, охоплюючи, й дідичів, й тимчасових власників становило на Волині не менше 860, тоді як на Київщині – 610, на Брацлавщині – 220.²⁴ Окрім того, у містах та містечках Волині мешкали князі та духовенство, які не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції власників міст чи орендарів й становили

¹⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 158.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 159.

²² Там само. С. 158.

²³ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславицина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження.* Хмельницький, 2013. С. 77.

²⁴ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI –XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 38.

незначний відсоток міського соціуму.²⁵ Відомо й про міщан, побережників, гайдуків, бояр, загородників, коморників, жебраків тощо.

Розвиток міст та містечок Правобережної України проходив в умовах подальшого наступу та зміцнення позицій великих іноземних магнатів. Тому означений період характеризувався безперервною боротьбою населення, адже Правобережна Україна у XVIII ст., котра відчула на собі тяжкі наслідки іноземного гніту, була одним з надважливих осередків незатухаючої визвольної та класової боротьби народних мас міста й села.²⁶ Характер та форми цієї боротьби залежали від економічного рівня міст та соціальної диференціації населення. Міська верхівка протистояла поспільству. Гостру соціальну спрямованість визвольному руху трудящих мас надавала боротьба ремісників та міської бідноти.²⁷ Однією з найбільш поширених форм цієї боротьби була втеча як селян, так й міщан, особливо міських ремісників.²⁸ Наприклад, в Старокостянтинові протягом 1772 – 1775 рр. чисельність дворів у зв'язку з масовими втечами населення скоротилася з 583 до 501. З 1775 р. до кінця століття число господарств у Володимирі скоротилося з 521 до 417, у Луцьку – з 598 до 363. Подібне становище було в багатьох містах Правобережної України й Волині зокрема.²⁹ Масові втечі відігравали важливу роль у розвитку антимагнатської та визвольної боротьби й свідчили про рішучість та непокірність народних мас. Так, у постановах багатьох шляхетських сеймиків 1714 – 1724 рр. вказувалося, що піддані підіймаються на боротьбу з метою відновлення колишніх бунтів, що «в глухих місцях зберігаються залишки казацького бунту і проникають в міста».³⁰ Причиною втеч населення були й грабіжницькі наїзди шляхетських військ у ході міжусобиць. Окрім того, соціальний протест та боротьба народних мас у

²⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 162.

²⁶ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1978. № 17. С. 71.

²⁷ Там само. С. 77.

²⁸ Там само. С. 75.

²⁹ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник КДУ. Історичної науки.* Київ, 1980. № 22. С. 66.

³⁰ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1978. № 17. С. 75.

містах проявлялися не тільки у втечах, але й в підтримці гайдамацького руху, котрий найбільше підтримували ремісники й міська біднота.³¹

Поширення панщинно-фільваркового магнатського господарства різко погіршило становище міст, адже з метою створення нових фільварків магнати захоплювали міські землі, прикріпляли до них населення передмість й вводили панщину. У повинностях торгово-ремісничого населення теж відбувалися зміни – збільшення відробітків, зростання кількості шарварків, введення додаткових робіт, поширення гужової повинності, зв'язана з ринковими операціями магнатів, котра відривала ремісників від свого господарства. Окрім цього, збільшувалися й грошові побори з міщан, а приватні володільці, старости, орендарі нехтували правами городян й порушували привілеї міст.³² У результаті цього з другої половини XVIII ст. посилюється антиманатська боротьба міщан Правобережжя проти магнатів за міські права, знищення магнатських монополій, за повернення раніше захоплених поміщиками міських земель. Різні верстви міського населення, незважаючи на відмінність інтересів, соціальних прагнень, на даному етапі єднало бажання позбавитися від магнатської залежності, панщинно-кріпосницьких порядків, від свавілля пануючого магнатського класу.³³ Т. Брянцева вивчила багато документів з судових процесів та скарг міщан Луцька, Кременця, Володимира, Ковеля, Житомира та інших про посилення експлуатації міського населення, яке чинило зростаючий опір наступу магнатів.³⁴

Особливо нестерпним був й духовний гніт католиків та уніатів, які різними методами розповсюджували свою віру. Так, в селі Вельбовнім що біля Острога, польський дворянин Кшиштоф Манецький верхи в'їхав у

³¹ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1978. № 17. С. 75-77.

³² Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 75.

³³ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник КДУ. Історичної науки*. Київ, 1980. № 22. С. 68.

³⁴ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 75.

натовп людей, що у святковий день виходили з церкви, а згодом побив і ранив в око священника Стефана Петриківського.³⁵ Православні, в свою чергу, не завше терпіли подібні знуцання, тому усе це закінчувалося великими бійками. Безумовно, такі протистояння негативно відобразилися на православній релігії, адже до кінця XVIII ст. з нею було майже покінчено.³⁶

Надважливим чинником, що негативно відзначився на економічному розвитку всієї Правобережної України були й, по-перше, міграційні процеси в першій чверті XVIII ст. Так, дослідник М. Бирук стверджує, що ймовірно частина переселенців до Волинського воєводства втекла з Поділля, рятуючись від татарського панування, а за сприятливіших умов знову повернулися назад.³⁷ Окрім того, внаслідок збільшення магнатської експлуатації, міграції населення з Волині відбувались й в 1750 – 1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств. Переселенці отримували т. зв. «слободи», що дозволяло їм згідно з тогочасними розпорядженнями магнатів не сплачувати впродовж 5-6 років данин.³⁸ Проте, «слободи», які видавались зруйнованим містам й містечкам з метою їх заселення, часто порушувалися, зводилися до мінімуму.³⁹ Так, вищезгадані міграції ставали причиною зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві.⁴⁰ По-друге, посесія – передача міст в оренду, яка особливо великого поширення набула другій половині XVIII ст. й охоплювала майже всі приватновласницькі підприємства магнатів, являла собою найбільш хижацьку форму визиску народних мас. Поширення посесії свідчило про зростання нагромадження капіталу у міської торгово-

³⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 74.

³⁶ Там само. С. 76.

³⁷ Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки: Історичні науки*. Острог. 2008. Вип. 13. С. 351-352.

³⁸ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 83.

³⁹ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1978. № 17. С. 73.

⁴⁰ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 83.

лихварської верхівки та зростаючу заборгованість класу магнатів.⁴¹ Відкупивши у володільця на певний строк магнатські монополії, орендарі намагалися з ризиком для себе повернути затрачені кошти, не гребували ніякими засобами визиску населення. В численних скаргах, поданих у судові інстанції, міщани протестували проти свавілля і жорстоких утисків орендарів.⁴² Відомо, що на початку XVIII ст. княгиня Любомирська віддала місто Старокостянтинів в посесію на три роки. У 1719 р. міщани цього ж міста благають князя (власника): «не віддавай нас, спадкових своїх підданих, в вічну неволю, бо всі підемо».⁴³ Місто Заслав та навколишні села теж віддавали в оренду, що вкрай негативно вплинуло на розвиток місцевої торгівлі.⁴⁴ У другій половині 20-х рр. XVIII ст. між власниками Заслава та шляхтою-посесорами міських дворів навіть зав'язалася судова справа щодо законності посідання того чи іншого плацу. Судове засідання відбулося у Кременецькому земському суду 20 лютого 1726 р., наступне – 2 березня 1728 р., а протягом 13-14 травня того ж року відбулося останнє засідання, внаслідок чого низка шляхтичів не змогла довести своє право на міську нерухомість та була позбавлена можливості її подальшого використання, а посесори, які не з'явилися до суду – підпали баніції.⁴⁵ По-третє, численні пожежі. Так, значних втрат Старому Заславу завдала пожежа 1704 р., внаслідок якої повністю знищено вогнем 6 єврейських й 1 християнський шинок та всі міські винниці. На початку XVIII ст. відбулася низка пожеж у місті Старокостянтиніві – у 1709 р. пожежа знищила 62 будинки християнських та два єврейських, у 1710 р. – 40 будинків християн та 46 – євреїв, а на початку 1780-х рр. пожежою була знищена й значна частина міста Луцька. У зв'язку з пожежами на визначений замковою адміністрацією

⁴¹ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 79.

⁴² Там само.

⁴³ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8(август). С. 31.

⁴⁴ Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) огляди джерел та документальні нариси. *Архіви України*. 2011. №4(274). С. 148.

⁴⁵ Вихованець Т. Причинок до історії Заславських шляхетських двориків у XVIII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. Луцьк, 2014. Вип. 10. С. 151.

період міста отримували податкові пільги. Так, відомо, що у 1727 р. такі пільги отримали погорільці Заслава, у 1727 р. у Дубні погорільці поряд з іншими визначеними категоріями мешканців були звільнені («libertacye od płacenia») від сплати «міської складки».⁴⁶

Основою економіки Волині у XVIII ст. продовжувало залишатися сільське господарство, яке внаслідок військових дій 1648 – 1654 рр. та війни зі Швецією зазнало значних збитків.⁴⁷ Земля була головним засобом виробництва й належала королю, шляхті та церкві, а прибуток від земельної власності одержували за рахунок селянських та міщанських повинностей. Найбільшими землевласниками на Волині були князі – Замойські, Любомирські, Сангушки, Чорторійські, Вишневецькі, Яблоновські, Радзивіли.⁴⁸ Як у фільварках, так і у селянських господарствах основною галуззю сільського господарства було землеробство, а панівною системою землеробства була парова у формі трипілля. Основні зернові культури: жито – 30%, ячмінь – 8-12%, овес – 25-30%. Окрім того, вирощували гречку – 12-13% й пшеницю – 10-12%.⁴⁹ Проте, врожайність зернових у XVIII ст. була нижчою, ніж у XVI ст. Тваринництвом, яке було представлене вирощуванням великої рогатої худоби, свинарством, вівчарством і птахівництвом, займалися переважно селянські господарства, але воно стояло на другому місці та не мало товарного характеру. В цілому, сільське господарство велось екстенсивним шляхом.⁵⁰

Господарство магнатів тих часів досить важко уявити без фільварків, оскільки вони відігравали надважливу роль у забезпеченні панського двору сільськогосподарськими продуктами, виготовленні сировини для промислів й

⁴⁶ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 156-157.

⁴⁷ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI –XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 39.

⁴⁸ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

⁴⁹ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI –XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 39.

⁵⁰ Там само.

вирощуванні зернових для експорту, адже це давало значні прибутки власникові.⁵¹ Під фільварки відводилися кращі землі зведені в одну велику площу. Так, найбільші фільварки мали по 400-600, а середні, які переважали – по 100-250 га ріллі.⁵² Фільварок був багатогалузевим товарним господарством, що ґрунтувалося на примусовій праці селян та складався з фільваркового подвір'я й фільваркової ріллі. Зазвичай, на такому фільварковому подвір'ї розташовувалися житлові приміщення та комплекс господарських будівель різного призначення – кухні, пекарні, комори, льохи, стодоли, клуні, стайні, хліви, винниці, солодовні, броварні тощо. Керівником усього фільваркового господарства був адміністратор, котрий вів облік панщинних робіт, керував господарськими роботами у фільварку та ніс відповідальність за стан обробітку полів, посівів, збирання врожаю тощо. Облікувати зібраний хліб допомагали гуменний та присяжний. На фільваркових ріллях Волині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, коноплі та садили городину.⁵³ Про садівництво маємо небагато відомостей. Відомо, що на Волині садили все для власних потреб – яблуні, груші, сливи, черешні та вишні. Зокрема, про такі садки відомо в містах Острозі та Межиричі у першій третині XVIII ст. та селах Острозької волості: Грем'ячому, Дерев'янчому, Бельмажі. У багатьох садах стояли пасіки.⁵⁴ В цілому, панське фільваркове господарство своєю структурою сільськогосподарського виробництва чітко корелювалося з потребами тогочасного ринку. Розгортання панщинно-фільваркової системи призводило до зменшення селянських наділів та загального зубожіння селянства. Збіднілі селяни становили резерв для найму.⁵⁵

⁵¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 168.

⁵² Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 39.

⁵³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 168.

⁵⁴ Там само. С. 169.

⁵⁵ Там само. С. 170.

Порівняно з сільським господарством, промисловість, яка була представлена металургією й металообробкою, деревообробною, будівельною, скляною, хімічною, харчовою і легкою галузями, в економіці Волинського воєводства відігравала другорядну роль. Металургійна галузь промисловості зосереджувалась на Поліссі, де існували цілі села, які займались виплавою заліза з болотної руди. Рудні не були охоплені цеховою організацією. У найбільших з них працювало близько 15 осіб. На Волині виготовляли сільськогосподарські знаряддя, предмети домашнього вжитку, устаткування для гуралень, пивоварень, солодівень, мечі, гармати, годинники тощо. На місцевій сировині розвивалось гончарне, цегельне та скляне виробництво, а також видобування вапна і каменю. Значного розвитку набула й деревообробна галузь промисловості, яка зосереджувалась переважно на Поліссі. На базі лісових ресурсів розвивалась хімічна промисловість, яка була представлена виробництвом поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля. Поряд з іншими розвивалась харчова промисловість, де у містах зосереджувались хлібопекарська та м'ясопереробна галузі, у селах – борошномельна. Пивоваріння мало місце майже у всіх містах Волині, а у великих діяли навіть десятки пивоварень. Виробництво горілки зосереджувалось в селах. У переважній більшості міст та сіл були млини, тому борошномельна галузь харчової промисловості була добре розвинутою. Легка промисловість була представлена швейною галуззю, виробництвом сукна та ковдр. У дрібних містах працювало по кілька, а у великих навіть десятки кравців.⁵⁶

В останній третині XVIII ст. в економіці Волині сталися важливі зміни, пов'язані з розвитком мануфактурного виробництва, яке витісняло окремі види дрібнотоварного міського ремесла. Насамперед, це стосувалось шкіряного, полотняного, ливарного міського виробництва.⁵⁷ Так, у Корці

⁵⁶ Гаталюк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI –XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 39-40.

⁵⁷ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1976. №18. С. 78.

діяла суконна мануфактура, власником якої був князь Чарторийський. На ній працювало близько 40 робітників. Окрім того, в Корці було дві полотняні мануфактури, а на базі лісових ресурсів Полісся виникали поташні мануфактури. Проте, ці підприємства існували не довго і після вирубування лісу їх закривали. В останній чверті XVIII ст. з'являються перші доменні мануфактури. Значного розвитку набуло й скляне виробництво. Доприклад, у вищезгаданому Корці діяла потужна порцеляново-фаянсова мануфактура, яка налічувала більше 100 робітників. Подальшого розвитку набуває паперове виробництво. Хоч технологія виготовлення паперу залишилась на рівні XVI ст., але деякі з папірень також набули характеру мануфактур.⁵⁸

Надважливу роль у розвитку міст та містечок на Волині відіграла торгівля, а вдале географічне розташування робило Волинь одним з провідних центрів торгівлі. Протягом другої половини XVIII ст. відбуваються зміни у напрямку зовнішньої торгівлі Правобережної України. Так, із занепадом Польщі балтійська торгівля через Гданськ втратила своє попереднє значення. Натомість, пожвавилися економічні зв'язки з Правобережною Україною та причорноморським ринком литовських й білоруських міст, особливо Гродно, Мінська, Вільно, Брест-Литовська. Правобережна Україна все більше втягувалася в економічні відносини з Лівобережною Україною, яка ставала на той час частиною всеросійського ринку.⁵⁹ У кожному місті та містечку склався свій торгово-ремісничий осередок. В ревізії 1797 р. зафіксовані різноманітні ремісничі фахи, що існували у містах. Серед ремісників найбільше було шевців, кравців, теслярів, римарів, чинбарів, бондарів, ковалів, кушнірів, пекарів, м'ясників, ювеліри, годинникарі, дзеркальники тощо.⁶⁰ Проте, розвиток ремісничого виробництва в містах відбувався повільно і нерівномірно. Так, у місті Заславі

⁵⁸ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI –XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 40.

⁵⁹ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1976. №18. С. 80-81.

⁶⁰ Там само. С. 76.

налічувалось всього 57 цехових майстрів. Однак, поряд з цим діяли 11 кузень, які обслуговували потреби міста і сільської округи й 3 шкіряні мануфактури. Незважаючи на порівняно малу кількість ремісників, у Заславі нараховувалось 127 крамниць і лавок, проводилось 4 ярмарки. Це дає змогу стверджувати, що Заслав розвивався як торгово-промислове місто.⁶¹ З одного боку, зростання фільваркового господарства, яке поглинало майже всі галузі промислової діяльності, надто перешкоджало розвитку міського виробництва. Магнатам було вигідно використовувати підданих сільських ремісників, вимагати від них виготовлення необхідного господарчого інвентаря, пряжі, полотна, сукон. Фільварок магнатів потребував також й кваліфікованих спеціалістів. Інвентарі наказують міським ремісникам виконувати різну роботу у замку, тому поступово частина спеціалістів з дрібнотоварних виробників, які працювали на ринок, перетворювалася в двірських ремісників. Конкурувати цехам з ремісниками фільварків та юридик було важко, оскільки останні не підкорялися цеховій регламентації. Окрім того, магнати, користуючись правом безмитної торгівлі, ввозили іноземні промислові товари, що підривало міське місцеве ремесло.⁶² З іншого, незважаючи на несприятливі умови розвивалася постійна та ярмаркова торгівля, в яку було втягнуто різні верстви населення.⁶³ Ярмарки опиралися на експортно-імпорتنу торгівлю і головним чином обмінювали предмети одного імпорту на інший, а торговці здійснювали закупку товарів для вивозу за кордон чи в інші місцевості. Ринкові площі у волинських містах, як і на території усього Правобережжя, відігравали роль торговельного центру. Менш розвинена була постійна міська торгівля, яку вели у крамницях та ятках. У містечках могли також торгувати у цехових дворах, а міщани у власних хатах.⁶⁴

⁶¹ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 77.

⁶² Там само. С. 76.

⁶³ Брянцева Т. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 93.

⁶⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 171-172.

Міста та містечка Правобережжя були й вагомими освітньо-культурними осередками. Здобувати освіту мали можливість представники шляхетського стану та духовенство, тому більшість волинян були неписьменними. Традиційні парафіяльні школи, які існували при церквах й могли утримуватися коштом громади чи церковних братств, продовжували залишатися нижчою ланкою системи освіти на українських землях. На початку XVIII ст. колегія в Гощі була перетворена на унійну колегію, а Єжи-Домінік Любомирський відкрив у Межирічі навчальний заклад – колегіум піарів, куди асигнував на користь освітньої справи понад 100 000 польських золотих, а іпотечною гарантією фундації стали маєтки князя – Межиріч, Киликійв, Стовпин. «Філософічні студії» у XVIII ст. діяли у стінах Луцького монастиря, на які консултор Польської провінції о. Пафнутій Маньковський в 1755 р. записав 500 польських злотих. Існувала й «резиденція для професорів» про яку дізнаємось з люстрації Окольного замку міста Луцька 1789 р. Школа у Турійську в 1787 р. нараховувала 60 учнів у трьох класах: перший клас елементарної граматики, другий – арифметики й каліграфії, третій – вищої граматики, геометрії, алгебри. Також, викладалася етика, гра на скрипці й духових інструментах. Піднята Едукаційною комісією у своєму статусі й перетворена на шестикласну була Василіанська школа у місті Любарі, де станом на 1784 р. тут здобували освіту 450 учнів, проте, ані бібліотеки, ані музею у їх розпорядженні не було. Окрім того, при багатьох навчальних закладах існували й бурси. Грамота в краї поширювалася також через ремісничі майстерні та цехи, адже життя вимагало від ремісників знати основи лічби, діловодства тощо. Широку мережу освітніх установ утримував єзуїтський орден. На Волині вони працювали у Луцьку, Острозі, Кременці. Станом на 1773 р. колегіумом вищого типу був тільки Луцький. Після закінчення Північної війни кількість учнів Острозького колегіуму сягала 250. Моральну теологію для священників, а також філософію періодично викладали у Кременці, де кількість учнів досягла 700. Виношувалися плани

про відкриття в Острозі університету для воєводств Правобережної України, однак, через брак коштів ці наміри так і не були реалізованими у життя.⁶⁵

Отже, у XVIII ст. на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства й Заславщини зокрема впливав цілий ряд чинників, як-от: набіги татар й війни попередніх століть, події Північної війни, гайдамацький рух, Коліївщина, передача міст та містечок в посесію, міграційні процеси, пожежі, порушення міських прав, суперечності фільварково-панщинної системи, зміцнення позицій великих іноземних магнатів, односторонність зернового господарства, переважання сільського господарства над галузями промисловості, загострення зовнішньо-політичних відносин тощо. У досліджуваний період відбувалося зростання чисельності міст та містечок, надання містам права на самоврядування, розвиток мануфактур й торгівлі.

⁶⁵ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 185-186.

РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ

Формування Волині, а в тому числі й Заславщини, як історико-географічного регіону зумовлене демографічними чинниками. Надзвичайно важливими при дослідженні історико-демографічних проблем є джерела описово-статистичного характеру: поборові та подимні реєстри, люстрації, ревізії маєтків й інвентарі приватних маєтностей, оскільки дають цінну інформацію для вивчення багатьох аспектів історичного розвитку, як-от: кількість оподаткованого населення, їх повинностей, форм та розмірів податків, національний склад тогочасного суспільства, його соціальну та професійну структуру, стан і розвиток господарських об'єктів тощо. Демографічна характеристика певного регіону має вельми важливе значення для дослідження соціально-економічного розвитку не лише на регіональному, але й на державному рівнях.

Однак, через брак вірогідних джерел статистичного характеру до 1775 р., а також їх неповнотою, національна та соціальна структура населення Волині, зокрема і Заславщини, як і всієї Правобережної України у XVIII ст. є найменш дослідженою. У 1774 – 1775 рр. у воєводствах Правобережної України були проведені подимні реєстри, котрі охоплювали переважну більшість населення, окрім шляхти, духовенства та війська. Названі документи не містять прямих демографічних відомостей, оскільки люстраторів цікавили не мешканці, а тільки одиниці оподаткування – дими.

Варто зазначити, що огляд демографічного розвитку поселень будь-якого регіону, у нашому випадку Волині й Заславщини зокрема, передбачає вирішення проблеми визначення коефіцієнта диму, тобто встановлення середньої кількості жителів одного оподаткованого будинку. Історичні пошуки обрахунку коефіцієнта диму привели до різних трактувань та концепцій. Так, М. Владимирський-Буданов визначав середню чисельність жителів диму в 5 осіб, дослідник М. Крикун – 6,5-7 осіб в одному в димі, І. Ворончук – 10-11 осіб, О. Баранович визначив середню чисельність диму в 6

осіб.⁶⁶ Останній показник у своїх працях підтримувала й О. Компан, оскільки є найбільш вірогідним й давав можливість щонайменшого приросту населення. Все ж, у даному дослідженні, ми будемо використовувати загальноприйнятий істориками коефіцієнт в 6,5 осіб на дим.

У XVIII ст. на теренах Волині переважали приватновласницькі міста (Дубно, Рівне, Острог, Олика, Заслав та ін.) – 91%, державні – 4,5% та духовні – 4,5%.⁶⁷ У 1775 р. у Волинському воєводстві чисельність населення становила 754,7 тис. осіб. Так, за 146 років (1629 – 1775 рр.) населення краю зменшилось на 15,3 тис. осіб.⁶⁸ З одного боку, в результаті усіх вищевказаних подій, залюднення Волині відбувалося повільно.⁶⁹ Станом на 1775 р. М. Крикун за даними тарифу димів скарбової комісії нараховує 125 765 димів, з яких 23 417 були міськими.⁷⁰ Використовуючи до певної міри дискусійний коефіцієнт в 6,5 осіб на дим отримуємо 152 210,5 міщани, що є практично вдвічі меншим за попередній період, адже напередодні Хмельниччини у 1629 р. кількість міського населення Волині становило 288 184 особи.⁷¹ Проте, з іншого боку, незважаючи на усі негативні тенденції XVII – XVIII ст., загальна чисельність міст та містечок на Волині порівняно з першою половиною XVII ст. суттєво змінилася. Так, якщо у 1629 р. їх налічувалося 114, то вже у другій половині XVIII ст. документально підтверджується існування аж 198 міст та містечок.⁷²

Як згадувалося вище, одним з важливих різновидів описово-статистичних джерел для дослідження історії Волині, в т.ч. і Заславщини є

⁶⁶ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 62.

⁶⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148.

⁶⁸ Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. Тернопіль, 2016. № 1. С. 37.

⁶⁹ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 75.

⁷⁰ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст. Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 419.

⁷¹ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. С. 439.

⁷² Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 79.

інвентарі приватних маєтностей, оскільки є документами господарсько-правового характеру із детальним описом господарських одиниць та фіксацією правового статусу різних категорій населення, які дають змогу простежити розвиток міст та містечок, зміни соціальної структури, заселеність та розміри краю, його етнічний склад тощо. Так, початок XVIII ст. характеризується значним занепадом міст та містечок Волині, зокрема й Заславщини. Причинами цього були війни середини XVII ст., Північна війна 1700 – 1721-х рр., повстання Семена Палія 1702 – 1704 рр., численні напади турок й татар, пограбування, міжусобиці між шляхтою, шляхетська анархія, чужоземна інтервенція, великі пожежі, епідемії інфекційних захворювань, міграції населення тощо.

До початку усіх вищезгаданих подій демографічні розміри міст та містечок Заславщини коливалися в межах 500-2000 мешканців, а урбаністичні розміри – 100-500 будинків. Так, в Старому Заславі нараховувалося 389 димів (1556 осіб), в Шепетівці – 128 димів (512 осіб), в Білогіродці – 119 димів (476 осіб), в Славутині – 330 димів (1320 осіб).⁷³ Починаючи лише з 20-х рр. XVIII ст. міста й містечка Заславщини, зокрема Старий та Новий Заслав, зазнають неабиякого піднесення з руїн та попелу, а завдяки протекціоністській політиці їх власників збільшується міське населення. В 1760-х рр. чисельність населення міст в 2³/₄ перевищує чисельність селян.⁷⁴

На основі інвентарів Шепетівського ключа досліджуваного періоду ми можемо отримати відомості про заселеність краю. Так, за інвентарем м. Шепетівки за 1740 р. всі будинки містечка поділено на дві групи: «християнські» (сюди зараховано і католиків, і греко-католиків) та «жидівські» (єврейські). В 1740 р. в Шепетівці нараховувалось 171 «християнський» будинок (дим) і 25 димів євреїв. Застосувавши середній коефіцієнт диму, можна обрахувати населення містечка в 1170-1190

⁷³ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 74.

⁷⁴ Там само. С. 77.

жителів.⁷⁵ Ще більше інформації подається в інвентарному описі Шепетівського ключа за 1764 – 1765 рр., де чітко названо всі поселення, які склали Шепетівський ключ, подана характеристика кожного з них: кількість димів, число робочої худоби, фільварки, повинності тощо. Згідно даного інвентаря, в м. Шепетівці вже був 241 дим (із них 56 було єврейськими), в м. Славути – 102 дими.⁷⁶ Серед сільських поселень ключа, якщо брати до уваги заселеність та господарсько-економічний стан, було кілька – с. Мінківці, де в 1764 р. нараховувалось 87 димів, с. Бачманівка – 57 димів, с. Пузирки – 49 димів.⁷⁷ У інвентарних описах Шепетівського ключа за 70-80-их рр. XVIII ст. число димів в Шепетівці коливалось від 241 до 252. Польський дослідник Т. Корзон нараховував 241 будинок в м. Шепетівці, станом на 1788 р., проте у нього відсутній поділ на «християнські» та «єврейські» дими. Таким чином, маючи точну кількість димів у Шепетівському ключі та беручи за основу обрахунку коефіцієнт диму в 6 осіб, можна встановити, що в другій половині XVIII ст. в Шепетівці мешкало від 1450 до 1500 жителів; в Славути – від 650 до 750. Найбільшим серед сільських поселень ключа у 70-80-их рр. XVIII ст. було с. Мінківці, в якому в 1772 р. нараховувалось 90 димів.⁷⁸

На українських землях XVII – XVIII ст. ст. з розвитком ремесла та торгівлі в містах та містечках виокремились три відмінні одна від одної соціальні групи населення, як-от:

- I. міська верхівка або патриціат: міські урядники, реміснича верхівка заможні та впливові купці й лихварі, які утворювали тонкий прошарок міського патриціату;
- II. міське поспільство: повноправні міщани – середні торговці, майстри, ремісники, які формували основну частину міського населення;

⁷⁵ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 62.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. С. 63.

⁷⁸ Там само.

III. міські низи або плебс: найбідніша маса населення – дрібні торговці, підмайстри, учні, слуги, наймити. У середовищі міських низів існували такі категорії як халупники й коморники.

Однак, така диференціація населення краю не є вичерпною, оскільки в містах та містечках проживали й ті верстви, які не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції власників чи орендаторів поселень – шляхта й духовенство.⁷⁹

Соціальна структура міщан Заславщини виглядала наступним чином: безпольні, півволочні, четвертинними, лісові стрільці, шляхта. Цей поділ відбувався, як на основі володіння нерухомістю у місті, так і на основі володіння земельними наділами, або ж належністю до певних професійних кіл.⁸⁰ Мешкали й загородники, коморники. Останні не мали власного житла та земельних наділів, тому мешкали у наданому їм помешканні – коморах й працювали на господаря або ж платили йому. Так, в м. Шепетівці мешкало 3-4% коморників.⁸¹ Згідно інвентаря м. Шепетівки за 1740 р. в місті мешкало 7 шляхетських родин – Завадські, Домбровські, Солудські та ін., які мали слуг і наймитів, нерухоме майно: «винниці, стодоли, комори...». Решта 4 родини, яких зараховано до шляхетського стану, були менш заможні й мали платити чинш на рівні з міським населенням. Усіх шляхетських родин було 11, що становило близько 6% від загальної кількості жителів.⁸² В інвентарному описі за 1764 – 1765 рр. в м. Шепетівці нараховано 18 шляхетських родин (7,5 % жителів); в м. Славуті – 4 шляхетські родини, що становило 4% від загального числа мешканців. Доприкладу, в с. Пузирках зазначено 10

⁷⁹ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 64.

⁸⁰ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславицина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 75.

⁸¹ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 64.

⁸² Там само.

шляхетських будинків, в с. Бугаївка – 7, в с. Саліха Мала – 3.⁸³ Відповідно до інвентарних даних XVIII ст. шляхтичі в соціальній структурі населення краю займали привілейоване становище, хоча за майновим статусом у їхньому середовищі не було рівності. Сумарна чисельність шляхти в Шепетівському ключі коливалась від 3 до 8 % загальної кількості жителів.⁸⁴

У сільських поселеннях соціальна стратифікація та структура населення були іншими. Зокрема, основними ознаками поділу селян на категорії була кількість землі, якою вони володіли та число робочої худоби. Селянські господарства поділялись на «піші», «поєдинкові», «парові», «потрійні», «плугові». Піші селяни складали від 25 до 45% від загального числа підданих. Вони працювали без інвентаря, відбуваючи пішу панщину.⁸⁵ Тяглі селяни становили: поєдинкових – від 30 до 50%: в с. Мінківці їх було 40-44%, в с. Чернятин – 30-35%; парових – від 25 до 35%: в с. Пузирках – 30-35%, в с. Мінківці – 25-30%; плугових – 6-10% від загального числа жителів: в с. Саліха Велика – 6%.⁸⁶

В означений період на теренах Волині співмешкали різні національні громади. Історичні джерела свідчать про наявність у національному складі воєводства українців, поляків, євреїв, караїмів, татар, вірменів та циган й ін., які сповідували різні релігії: православ'я, католицизм, уніатство, юдаїзм, іслам тощо.⁸⁷ Безумовно, усі вони впливали на соціальну й економічну історію регіону, однак вивчення етнічної та соціальної структури населення Волинського воєводства досить ускладнене через брак вірогідних статистичних джерел.

Основну групу серед усього населення становили корінні жителі регіону – українці. Сумарна їх чисельність не була сталою і змінювалась у

⁸³ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 64.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. С. 65.

⁸⁶ Там само. С. 65-66.

⁸⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 158.

відповідності з певними хронологічними періодами. Зокрема, у другій половині XVII ст., коли відбувався масовий відтік єврейського та польського населення з території Волині, українці становили від 80 та більше відсотків населення.⁸⁸ З XVIII ст. співвідношення між корінним населенням та національними меншинами змінилось. Так, у 1740 р. в м. Шепетівці нараховувався 171 «християнський» будинок.⁸⁹ Однак, визначити точну кількість українців в містах Волині станом на XVIII ст. є доволі проблематично, оскільки укладачі інвентарів не проводили поділ населення на українців чи поляків, а вказували лише про наявність в місті «димів християнських», з яких податок сплачували «християни», проте релігійна ознака не завжди свідчила про приналежність до відповідної етнічної групи, тому єдиним джерелом вивчення національного складу населення міст та містечок є прізвища та імена людей в податкових та інвентарних списках. Так, на основі інвентарного списку міщан та його аналізу впливають українські імена та прізвища – Іван, Федір, Василь, Петро, Кузьмінчук, Адамчук, Левадний та ін. В Шепетівці у 70% будинків проживали українці, а вже у наступні роки чисельність українців становила від 45 до 60% від загального числа жителів.⁹⁰

Однією з етнічних груп краю були поляки. У 40-х рр. XVIII ст. окрім представників шляхетського стану, у м. Шепетівці проживало близько 12-15% поляків. Подані відсотки були виведені на основі аналізу прізвищ та імен очевидно польського походження: Теодор, Якуб, Стефан, Казимерж, Островський та ін. У 60-х рр. чисельність польського населення у містечку зростає, складаючи 16-20% усіх жителів. Інвентарні дані по м. Слауті подають близько 9-11% польського населення. У сільських поселеннях частка поляків серед населення була значно меншою – близько 6-10%. Доприкладу, в с. Мінківцях було 7 - 8% поляків, в с. Саліха Велика – 5%.

⁸⁸ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 66.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

Здебільшого польське населення віддавало перевагу оселенню у містах та містечках, де воно мало змогу швидше здобути широкі права, керівні посади, краще матеріальне становище, ніж у селах.⁹¹

Численними на Волині були єврейські общини, які демонстрували високу динаміку чисельності у краї упродовж всього XVIII ст. Згідно з переписом 1764 р., у Волинському воєводстві мешкало 50 792 євреї. Єврейське населення відіграло надважливу роль в економічному житті міст, адже було зайняте в торговельних та ремісничих справах. Однією з найстаріших етноконфесійних груп у Речі Посполитій були караїми, котрі мешкали в Луцьку – 104 особи, і в належних до нього селах. Єврейські общини створювали кагали та прикагалки, які були виділені з адміністративної системи міст. У воєводстві окремі кагали об'єднувалися в окружні сеймики («провінційні з'їзди»), останні – у Коронний сейм Речі Посполитої, затверджені закони якого були обов'язковими для кожного члена громади.⁹² Право скликання сеймиків мали Луцький, Володимирський, Кременецький, Острозький та Олицький кагали. У 1726 р. синод луцький виніс такі постанови, як-от: старозаконні можуть ремонтувати старі божниці, однак зводити нові, досить високі та доброї архітектури – заборонено; у місті могла міститися лише одна божниця; євреям не дозволялося будувати будинки поруч із костелом, проте, коли вже дім був, заборонялося розпивати спиртні напої та під час літургії грати на музичних інструментах; християни не могли харчуватися разом з євреями, мешкати у їх будинках, танцювати на весіллях, сторожувати на єврейських цвинтарях, запалювати й гасити свічки на єврейські свята, їсти мацу. Окрім того, християнам заборонялося служити євреїм, проте документ передбачав можливість найму на працю до єврея на короткий час. Євреям заборонялося працювати у неділю та католицькі свята, ходити до християнської лазні. У Страстний тиждень євреям було

⁹¹ Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 67.

⁹² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 158.

заборонено виходити на вулицю, а під час процесії вони мали закрити вікна і двері своїх будинків.⁹³

В економічній сфері Волині пальму першості посідала досить чисельна єврейська громада. Заслугою євреїв як «першокласних агентів урбанізації» стало відродження магнатських містечок. Так, у приватних містечках євреї розвивали торгівлю і господарство, домінували на міських ринках і ярмарках, були попереду в місцевих промислах, виробництві алкоголю, продажу і транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі, зокрема зерном.⁹⁴

У Кременецькому повіті, а в його числі й Заславщини, теж проживала значна частина єврейського населення. Так, першість за кількістю єврейського населення у Кременецькому повіті в 1765 р. утримував Старий Заслав – 2047 осіб та Новий Заслав – 760 осіб. Що ж до інших міст Заславщини, то в Судилкові проживало 342 єврея, в Шепетівці – 317, в Славутині – 212, в Білогіродці – 100. При цьому в селах, що становили Заславську округу, зафіксовано лише 984 єврея, в Шепетівському – 73, в Судилківському – 55, в Славутському – 34.⁹⁵ Якщо взяти в цілому по Волинському воєводству, то Кременецький повіт, з найбільшою єврейською громадою в Старому Заславі, займав друге місце за кількістю міського населення на 1 км² – більш як 319 осіб, і третє за густотою сільського населення – лише 6,3 особи на 1 км². В цей же час демографічні показники всього Заславського князівства не перевищували 15 000 осіб, з яких 8350 становило населення сіл. Більш того, в межах цілої Речі Посполитої Старий та Новий Заслав займав 7 місце за розмірами своєї єврейської громади. Про розміри Заслава також говорить той факт, що в середині XVIII ст. тут існувала, окрім синагоги, ще й т.зв. «бейс-медреш» – мала синагога. В

⁹³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 159.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження.* Хмельницький, 2013. С. 77.

Старому Заславі також існувала єврейська школа, якою до 1747 р. опікувався Абрам Аронович, а з пізніших часів – Мордухай Хаїмович.⁹⁶

Така тенденція чисельності єврейського населення є цілком зрозумілою, адже євреї завжди прагнули мешкати у містах і містечках, де жили в основному за рахунок ремесла і торгівлі. До того ж, магнати всіляко заохочували єврейське переселення до своїх володінь, надаючи їм широкі права для участі у господарському житті міст, адже євреї були важливим чинником зростання економіки міста, сприяли надходженню прибутків його власнику.⁹⁷

Проте, співіснування християнської та єврейської громади викликало неодноразове загострення стосунків, що виливалося у соціальні конфлікти. Так, на Волині найбільшого розголосу набули справи в Заславі та Полонному щодо звинувачення представників єврейської громади у ритуальному вбивстві християн. Розтин тіла, проведений 1 квітня 1747 р. в муніципальній канцелярії, показав численні колоті рани. У вбивстві селянина Антонія звинуватили двох заславських євреїв. Судив євреїв у Заславському замку спеціально спроваджений міський суд із Кшеменця, який кооптував до своєї лави кількох заславських міщан. Двоє підсудних були засуджені до посадки на палю, один – до відсікання рук і ніг і посадження на кол, четверо – до розривання поясів і четвертування, один – до четвертування. Двох інших євреїв, яких не вдалося затримати, також засудили до розірвання поясів і четвертування. Інший, який визнав себе винним і своїми свідченнями звинуватив співпідсудних, мали стратити мечем. За легендою, князя Павла Сангушка, власника маєтку, довго, вдень і вночі, переслідували тіні закатованих євреїв. Проїжджаючи єврейськими вулицями, він нібито кричав: «Назад, геть, мої жертви. Перестаньте злитися».⁹⁸ В цілому, в результаті

⁹⁶ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславицина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 77.

⁹⁷ Капустинська І. Інвентарний опис Заславської волості 1631 р. як історичне джерело. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії: наук. зб.* Луцьк, 2017. Вип. 63: *Матеріали Міжнар. історико-краєзн. конф., 24 - 25 жовт. 2017 р., м. Любомль*. С. 171.

⁹⁸ Guldon Z., Wijaczka J. *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku*. Kielce, 1995. S. 54.

обвинувачення у вбивстві селянина Антонія, було на смерть покарано 5 заславських євреїв, серед них кагальний старшина Дов-Бер-бен-Авраам (Берек Абрамович Авросів).⁹⁹

У 1758 р. Якуб (Олікім) Єлек (Селек, Зелек), один з підсудних Ямпольського процесу 1756 р., був відправлений Єврейською Радою Чотирьох Земель до Святого Престолу, де він мав передати папі Бенедикту XIV прохання захистити євреїв від звинувачень у ритуальних вбивствах. Прохання польських євреїв було надіслано відповідною конгрегацією кардиналу Ганганеллі для розгляду та висновків. Він заявив, що захист євреїв принесе честь християнству та прискорить навернення євреїв. У своєму запиті євреї посилалися на несправедливі звинувачення проти них не лише на Ямпольському процесі, але й у Заславі (1747 р.), Житомирі (1753 р.), під Острогом та в Шепетівці (1748 р.). Втручання у справу Святого Престолу було ефективним, адже Бенедикт XIV і новий папа Климент XIII засуджували судові процеси та не визнавали євреїв винними – «... було показано, що немає достатньо чітких і достатніх доказів, щоб підтвердити та довести їх [євреїв] злочин, який вони зараз і протягом тривалого часу приписували їм [євреям], і що їх [євреїв] можна було б визнати винними в цьому злочині».¹⁰⁰

У Полонному справа стосувалася вбивства дорослого парубка, що є нехарактерним, так як для жертви потрібен був малий хлопчик. Незважаючи на те, що не було знайдено вагомих доказів причетності євреїв, власник Полонного князь Йосип Любомирський виніс смертельний вирок кільком євреям та рабину.¹⁰¹

Не зважаючи на окремі конфлікти, в яких адміністрація заславського маєтку брала бік християнської спільноти, в цілому заславський губернатор

⁹⁹ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 77.

¹⁰⁰ Guldon Z., Wijaczka J. *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku*. Kielce, 1995. S. 55.

¹⁰¹ Хададова Ф. *Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.)*. Житомир, 2009. С. 368-388.

підтримував євреїв. Зокрема в 1752 – 1753 рр. єврейські різники міста Заслава уклали угоду з заславським губернатором Марковським, щодо підвищення такси на кошерне м'ясо. За це різники зобов'язані були сплачувати йому певний відсоток від прибутків з різництва.¹⁰² З огляду на обмеження ареалу впливу заславського ринку у XVIII ст. обмежилася й влада заславського кагалу над євреями, що проживали в навколишніх селах. В першу чергу це торкнулося, порушення правил належності до кагалу. Так, всі євреї, що мешкали в заславському ключі повинні були належати до місцевого кагалу та сплачувати на його користь та за його посередництвом різного роду податки, зокрема єврейське поголовне. Однак, з огляду на утиски зі сторони заславської адміністрації, євреї – сільські орендарі та крамарі, поступово переходять під владу інших сусідніх міст – Острога, Славути та Шепетівки.¹⁰³

Євреї Шепетівщини відігравали значну роль у міському та сільському житті: займалися торгівлею, лихварством, виготовленням та продажем спиртних напоїв, розвивали кредитні відносини тощо. Сила та багатство євреїв підтримувалися їхньою єдністю, оскільки сама громада була міцним соціальним утворенням одновірців-іудаїстів й доступ до неї неєвреям був закритий. Щодо чисельності єврейського населення, то вона не була сталою. Так, ще до середини XVII ст. єврейська громада краю була малочисельною. Станом на 1635 р. у Славути проживало 50-55 євреїв, в Шепетівці – 60-70. Період з середини XVII до початку XVIII ст. характеризується майже повним зникненням єврейської громади з території Волині.¹⁰⁴ Так, значних втрат єврейське населення зазнало під час повстання Хмельницького. Ставлення козаків до волинських євреїв детально описує Натан Ганновер зі Заслава. Відомо, що 20 липня 1648 р. козаки й татари прибули до Полонного, де мало

¹⁰² Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 77.

¹⁰³ Там само. С. 78.

¹⁰⁴ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 67.

бути 12 тис. чол. православних. Літописець зазначає, що після взяття міста, коли пани та євреї побачили, що лихо готове, перші втекли на конях, а євреям міська варта не дала втекти, тому були вбиті найжахливішим способом у світі числом близько 10 000 тис. душ. Почувши про облогу Полонного, євреї Заслава втекли до Острога. Ортодоксальних євреїв, котрі залишилися в Заславі та Острозі, було вбито. Ганновер зазначає, що сталося це, коли вороги захопили Полонне і там задовольняли свою пожадливість, вони пішли до святої гміни Заславської: тут вони пограбували все комунальне майно і вбили близько 200 чоловік, що залишилися в місті. Деякі з них не змогли втекти через слабкість, інші поклали надію на симпатичних їм російських городян. Євреї ховалися в лісі, де вони сиділи так довго, що мало не померли від голоду та спраги. Як тільки євреї вийшли з лісу та увійшли в місто, городяни схопили їх й хотіли вбити. «І вони [євреї] просили їх убити на кладовищі, щоб поховати [там]. І вони [міщани] виконали їх бажання і повели їх до «дому життя» [на цвинтар]». Вбито було близько 1200 євреїв. Згодом, після відступу війська Хмельницького шляхта та євреї повернулися до своїх домівок, проте міщани сповістили про це козаків, які 3 березня 1649 р. прийшли до міста й повбивали на ліжках всю шляхту та всіх євреїв.¹⁰⁵ Вже з початку XVIII ст. розпочинається новий етап у житті єврейської громади. В інвентарному описі м. Шепетівки за 1740 р. подано 25 єврейських димів – близько 150 осіб, що складало 13% від загальної чисельності димів у містечку, 16 єврейських будинків знаходилося на ринковій площі, а 9 родин проживали в «халупах».¹⁰⁶ Згідно з інвентарним описом Шепетівського ключа за 1764 – 1765 рр., у Шепетівці вже було 56 єврейських будинків, що становило 22-23% від загальної кількості димів у містечку, у м. Славути, із 102 димів 20 були єврейськими. В с. Мінківці було 7 єврейських димів, в с. Чернятин – 6, в с. Пузирки – 3 дими. В інших селах

¹⁰⁵ Guldon Z., Wijaczka J. Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku. Kielce, 1995. S. 52-53.

¹⁰⁶ Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 67-68.

число єврейських димів коливалось від 2 до 9.¹⁰⁷ На підтвердження даних про чисельність єврейської громади в м. Шепетівці можна звернутися до перепису євреїв у Кременецькому повіті за 1765 р. Хоча він і вважається неповним, адже тут не зазначено імен та прізвищ євреїв, кількості димів у містах та містечках, кількості та назви сільських поселень в повіті, та все ж дає змогу визначити чисельність єврейської громади. Згідно перепису у м. Шепетівці проживало 317 євреїв, що відповідає кількості димів, які зазначені в інвентарному описі Шепетівського ключа за 1764 – 1765 рр.: 56 димів, в середньому по 5,5-6 осіб у кожному димі. На жаль, єврейська громада у селах повіту не подана окремо по кожному поселенню. У повіті було виділено спеціальні територіальні округи, в яких, залежно від густоти населення, об'єднано певну кількість сіл навколо міста чи містечка. Відповідно до даних перепису, у Шепетівському «окрузі» нараховано 73 євреї.¹⁰⁸ У наступні роки – кінець 60-х – 80-ті рр. XVIII ст. чисельність євреїв у Шепетівці зростає, досягаючи майже третини від усіх мешканців містечка. В означений період у селах ключа проживало від 6-8 до 12-17 єврейських родин в кожному.¹⁰⁹

На теренах Волині проживали й татари. Завдяки дослідженням О. Савченка нам відомо, що на Правобережній Україні існувало близько 70-ти татарських поселень, найвідоміші з яких були на Волині – Острог, Старокостянтинів, Ювківці, Полонне, Межиріч, Луцьк, Дубно тощо. Всього близько 23 общин. Вищезгаданий дослідник виділив такі групи татар, як-от: «татари господарські» (великокнязівські і королівські татари, які служили у коронних хоругвах, очолювали власні зағони, мали слуг і клієнтів), «татари-козаки» (особисто вільні татари на військовій службі, які формували зағони «господарських татар» або гарнізони при замках, за що отримували платню чи дрібний наділ землі) й «приватні татари» (особисто залежні татари, які

¹⁰⁷ Бориліук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 68.

¹⁰⁸ Там само. С. 68-69.

¹⁰⁹ Там само. С. 69.

мешкали у володіннях магнатів і шляхти, служили в приватних арміях).¹¹⁰ Головним заняттям татар була охорона магнатів, їхніх маєтків та володінь. Починаючи ще з XVII ст. Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Заславські активно залучають татар до своїх військ.

Станом на 1758 р. у Старокостянтиніві існувало 10 татарських господарств, які жили в місті на вулиці Татарській і несли військову службу.¹¹¹ Проте, порівняно з попередніми століттями кількість татарського населення зменшується. Так, М. Якубович зазначає, що станом на 1800 р. на Волині відомо про 15 татар у Старокостянтинів – 8 чоловіків та 7 жінок й 75 татар в околицях Острога – 33 чоловіки та 42 жінки. В цілому, на Волині проживало близько 90 представників татарської національності.¹¹²

Окрім того, ще однією етнічною групою на Волині були вірмени. За підрахунками історика Я. Дашкевича, у Луцьку в 1700 р. нараховувалося 11 вірменських сімей, а в 1783 р. парафія вже не діяла. Нечисленні громади вірмен відомі у Дубровиці, Острожці, Дубно, Кременці, Острозі. Вірмени цих міст асимілювалися або покинули місця свого проживання, як це трапилося у Дубні у 1794 р., де вірмен змушували до прийняття унії. У XVIII ст. власники міст запрошували вірмен, щоби при їх допомозі стимулювати місцеву торгівлю та дрібне ремесло.¹¹³ (Додаток 4)

Поруч з іншими етнічними групами у містах Волині мешкали й цигани. У 1746 р. маємо відомості про циганського війта Казимира Францішкевича, який мешкав у Теофіполі на вулиці від Кременецької брами. Через борги перед різними кредиторами він змушений був продати свою нерухомість, перед тим отримавши дозвіл княгині Яблоновської. Новим власником будинку став «старозаконний» Абрам син Косецького.¹¹⁴

¹¹⁰ Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI – XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2018. Вип. 3. С. 257.

¹¹¹ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8(август). С. 39.

¹¹² Якубович М. Татарско-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI – XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 191.

¹¹³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 160.

¹¹⁴ Там само.

Варто наголосити, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої демографічна ситуація Правобережжя, Волині та Заславщини зокрема зазнала змін. Наприкінці XVIII ст. найвищий рівень концентрації міського населення спостерігався у Заславському (18 496 осіб) та Житомирському (26 944 осіб) повітах, де у містах та містечках мешкало відповідно 22 і 27 відсотки населення повіту.¹¹⁵ (Додаток 5) У Заславському повіті було всього одне місто та сім містечок, але частка міського населення в них складала 21,55%.¹¹⁶ Наприкінці XVIII ст. у Заславі було 4566 осіб.¹¹⁷ Міщани у Заславі становили 55%, селяни – 37,4%.¹¹⁸ У Заславському повіті станом на 1798 р. було 10 819 селян, у Заславі – 1907.¹¹⁹ Як окрема соціальна категорія у структурі населення Волинської губернії виділені вільні люди («вольноживущие»), яких у Заславському повіті було 177 осіб.¹²⁰ Окрім того, у Заславі зафіксовано кілька десятків іноземців: торговці, кваліфіковані ремісники, художники, гувернантки, чисельність яких у Заславському повіті сягала в 21 особу.¹²¹ Близько 8% серед міського населення складала шляхта, якої у Заславському повіті було 887 осіб, у Заславі – 661.¹²² Ще один привілейований стан – духовенство: у Заславському повіті було – 224 осіб, у Заславі – 56.¹²³

Отже, демографічна ситуація в регіоні була гострою. Національна та соціальна структура населення Правобережної України, Волині й Заславщини зокрема є найменш вивченою. Насамперед, це пояснюється браком вірогідних джерел статистичного характеру. Надважливим джерелом у дослідженні історико-демографічних проблем є документи описово-статистичного характеру – інвентарі, люстрації, подимні реєстри, ревізії

¹¹⁵ Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 101.

¹¹⁶ Там само. С. 102.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Брянцева Т. Генеральний перепис 1795 – 1798 рр. про міста Волині. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1975. № 17. С. 72.

¹¹⁹ Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 105-107.

¹²⁰ Там само. С. 107.

¹²¹ Там само.

¹²² Там само. С. 106-110.

¹²³ Там само. С. 106-107.

маєтностей тощо. У досліджуваний період соціально-демографічна ситуація на території Волині характеризується позитивними тенденціями до зростання загальної кількості населення. Так, найбільшими за кількістю мешканців у XVIII ст. були: Заслав, Дубно, Старокостянтинів, Острог, Любар, Корець, Полонне. В 1760-х рр. чисельність населення міст Заславщини в $2\frac{3}{4}$ перевищує чисельність селян. Що стосується соціальної структури міського населення, то в ході історичного розвитку тут виокремилися такі соціальні групи, як-от: міська верхівка, міське поспільство, міські низи, шляхта, духовенство. В означений період на теренах Волині співмешкали різні національні громади: українці, поляки, євреї, турки, татари, вірмени, караїми, угорці, росіяни та представники інших народностей. На теренах Заславщини проживала значна частина єврейського населення. Так, першість за кількістю єврейського населення в 1765 р. у Кременецькому повіті утримував Старий Заслав – 2047 осіб та Новий Заслав – 760 осіб. Варто наголосити, що внаслідок трьох поділів Речі Посполитої демографічна ситуація Правобережжя, Волині та Заславщини зокрема зазнала змін.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЩЕ МІСТ І МІЩАНСТВА

Стан багатьох міст та містечок Волині, а в її складі й Заславщини, внаслідок довготривалих кровопролитних воєн середини XVII ст., перебігом Північної війни 1700 – 1721-х рр., повстанням Семена Палія 1702 – 1704 рр., нападів турок й татар, масштабних пограбувань, міжусобиць між шляхтою, шляхетської анархії, суспільного розбрату, чужоземної інтервенції, великих численних пожеж, епідемії чуми, тифу, віспи, морової язви та інших інфекційних захворювань, міграцій населення тощо – був вкрай жалюгідним, тому протягом I пол. XVIII ст. тривав процес їх відновлення, який проходив в умовах масової народної колонізації, вирішальну роль у якій відіграло селянство. Документи свідчать, що селяни стали основною продуктивною силою у відродженні як села, так і міста.¹²⁴ Однак, економічний розвиток міст та їх сільського округу відбувався нерівномірно, залежно від конкретних соціально-економічних умов та характеру господарської системи.¹²⁵

Незважаючи на негативні наслідки усіх вищезгаданих подій, загальна чисельність міст та містечок Волині до кінця XVIII ст. значно зросла. Так, якщо у 1629 р. їх тут налічувалося 114, то вже у наприкінці XVIII ст. документально підтверджується існування 198 міст та містечок.¹²⁶ Окрім цього, збільшилось й населення. Зокрема, з часу подимного перепису 1662 р. і до люстрацій, проведених після першого поділу Польщі, кількість димів у Вишневцях зросла з 72 до 356, у Береську – з 32 до 251, у Межирічі – з 22 до 164, в Острожці – з 15 до 115, Радзивиліві – з 30 до 146.¹²⁷ Окрім того, волинська земля вражала своєю красою та багатством. Так, французький художник Жан-Енрі Мюнц, супроводжуючи польського князя С. Понятовського у його подорожах по Україні, у т. ч. по Волині у 1781–1783 рр., відзначав, що цей край «дуже мальовничий, де можна запровадити

¹²⁴ Брянцева Т. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины/ Сборник научных трудов*. Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 160.

¹²⁵ Там само. С. 164.

¹²⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 79.

¹²⁷ Там само. С. 82.

чимало поліпшень», «дуже багатий», «романтичний».¹²⁸ Досить цікавим є зауваження про те, «що місцеві жителі сильні, досить працьовиті, здатні до праці набагато більше, ніж українці» (Наддніпряниці).¹²⁹

Починаючи ще з другої половини XVII – XVIII ст. більшість міст Волині вже користувалися магдебурзьким привілеєм, а інша частина отримала його повторне підтвердження. Німецьке право надавало міщанам широкі можливості займатися позарільничими справами – торгівлею, ремеслами, системою послуг.¹³⁰ Проте, найчастіше власники приватних міст не дотримувалися норм магдебурзького права і наданих міщанам привілеїв.¹³¹ Понад 90% міст Волині залишалися приватновласницькими володіннями: Дубно, Рівне, Острог, Заслав, Олика, Костантинів та ін., а королівських чи державних міст було менше десяти.¹³²

Міщани Волині брали активну участь в організації міського життя – господарчого, внутрішнього порядку, врегулювання суперечок, створення професійних корпорацій. Уся система соціально-економічного та політичного життя міста визначалася постановами власника міста та магістрату, який поділявся на раду та лаву. На чолі ради стояв бурмистр, на чолі лави – війт.¹³³ Чисельність радників і лавників була визначена від 4 до 12. Головною із двох адміністративних колегій була рада, яка відала податками, стежила за своєчасністю їх збору, визначала відповідні витрати. Рада могла налагоджувати контакти з іншими містами, зверталася із проханнями та скаргами до короля чи власника міста. На своїх засіданнях вона підтверджувала цехові статuti, приймала присягу цехмістрів. Окрім адміністративних і господарських справ, рада виконувала й судові функції –

¹²⁸ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 86.

¹²⁹ Там само. С. 87.

¹³⁰ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 161.

¹³¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 80.

¹³² Там само.

¹³³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 161.

розглядала більш важливі цивільні та кримінальні справи.¹³⁴ Лава як колегія магістрату виконувала лише судові функції. Її очолював вїйт, якому підпорядковувалися лавники. У середніх та малих містах судові функції ради і лави не розмежовувалися. Найважливіші посади міського самоврядування перебували у руках заможної верхівки – цехмістрів, купців, ремісників. У визначені дні у ратуші засідав загальний магістратський суд.¹³⁵ Важлива роль у міському управлінні відводилася допоміжним службам – збирачам податків (шафарам), писарям, возним, судовим захисникам (прокурорам) та ін.¹³⁶ Окремі земельні ділянки у містах на основі королівських привілеїв надавалися магнатам, шляхті та духовенству. Вони отримали назву юридик, а їх населення не підлягало органам міського самоврядування. З одного боку, такі юридики підривали основи міського фінансового господарства й сприяли захопленню міських земель магнатами. Проте, з іншого, суперництво між юридиками та містами сприяло послабленню замкнутості ремесла і торгівлі, сприяло зародженню окремих нових моментів у житті міст.¹³⁷

Розміри повинностей міщан визначалися «звичаєм та необхідністю». У багатьох випадках певне їх обов'язкове коло було окреслено у магдебурзьких привілеях. Мешканці міст Волині впродовж XVIII ст. відбували на користь власника три види ренти: відробіткову, натуральну та грошову. Окрім того, ще з першої третини XVII ст. обкладалася подимним податком абсолютна більшість населення: селяни, піддані міст і містечок, євреї, православне духовенство, дрібна і служила шляхта. Одиницею оподаткування був дим – будинок, хата, житлова будівля.¹³⁸ У містах мешкали князі, шляхта та духовенство. Вони не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції

¹³⁴ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 161.

¹³⁵ Там само. С. 162.

¹³⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 81.

¹³⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 162.

¹³⁸ Там само. С. 164.

власників міст чи орендарів і становили незначний відсоток міського соціуму. У місті Шепетівці у 1764 – 1765-х рр. проживало 18 шляхетських родин (7,5%), у Славуті – 4 (4%). До специфічних категорій мешканців міст належать побережники, гайдуки, бояри. До їх обов'язків належала охорона і сторожа відповідних маєтків.¹³⁹ У містах мешкали й жебраки, які не мали майна, не мали сталих джерел заробітку, жили на милостиню, їх йменують у джерелах – «лузними», «люзними», «лезними», «вагабундами», тобто бродягами й жебраками, людьми без певного заняття й пристановища. Усі вони, за О. Компан, вихідці із села.¹⁴⁰ Варто зазначити, що окремі категорії мешканців міста були лібертовані від сплати будь-якої ренти. Так, жовніри дубенського гарнізону, що мешкали у Межирічі (Острозькому), не підлягали загальноміським повинностям і платам.¹⁴¹

Поширення панщинно-фільваркового магнатського господарства погіршувало становище міст, адже з метою створення нових фільварків магнати захоплювали міські землі, прикріпляли до них населення передмість, вводили панщину. Зміни відбулися й у повинностях торгово-ремісничого населення: збільшення відробітків, зростання кількості шарварків, уведення додаткових робіт, а значне поширення гужової повинності, яка зв'язана з ринковими операціями магнатів, відривала ремісників від свого господарства. Поряд з цим збільшувалися й грошові побори з міщан. Приватні володільці, старости, орендарі нехтували правами городян та порушували привілеї міст. Багато документів з судових процесів і скарг міщан Луцька, Кременця, Володимира, Ковеля, Житомира та інших свідчать про посилення експлуатації міського населення, яке чинило зростаючий опір наступу магнатів.¹⁴² Так, з супліки жителів міста Володимира від 1789 р., ми дізнаємося, що «міщани розорені, не мають своєї віскобійні, броварні, адже

¹³⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 162.

¹⁴⁰ Там само. С. 163.

¹⁴¹ Там само. С. 165.

¹⁴² Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії.* Київ, 1976. №18. С. 75.

міська цегельня занепала через різні утиски. Прибутки від ярмарок, торгів збирають староста, орендарі, духівництво, шляхта міські землі займає, ніяких податків місту не сплачує».¹⁴³ Того ж року, луцькі міщани скаржилися королю, що місто, «хоч на сьогоднішні часи й хотіло б підвестися з руїн, але в зв'язку з різними перешкодами не тільки не може не зворушитися, а й навіть схиляється до ще дужчого занепаду, пригнічене різними кривдами. Намісницька влада й правління, встановлені війтами й старостами, щодалі більше пригнічували й пригнічують й утискають міщан... При таких обставинах міщани стогнуть, несучи ярмо утисків, і не тільки не можуть направити свої майнові справи, але й те, що мають, втрачають...».¹⁴⁴ В результаті цього відбувалися масові втечі населення. З 1775 р. до кінця століття число господарств у Володимирі скоротилося з 521 до 417, у Луцьку – з 598 до 363. Подібне становище було в багатьох містах та містечках.¹⁴⁵

Поряд з масовими втечами точилася й вперта, відкрита боротьба міщан проти свавілля старости. В 1789 р. жителі Луцька протестували проти того, що війт «усунув міського суддю, багатьох міщан, як злочинців у в'язницю кинув».¹⁴⁶ 23 листопада 1789 р. був організований з'їзд представників від 141 міста Речі Посполитої, в якому зокрема брали участь мешканці Кременця. Згодом, у 1791 р. був прийнятий Чотирилітнім сеймом «Закон про вільні королівські міста у Речі Посполитій». Документ не вирішував усіх нагальних проблем й не звільняв від магнатської залежності приватновласницькі міста, однак сприяв відновленню прав міст, зміцнення міського суду, поліції, охорону міської земельної власності тощо. Однак, вже у 1792 р. нововведення були скасовані.¹⁴⁷

¹⁴³ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник КДУ. Історичної науки*. Київ, 1980. № 22. С. 66.

¹⁴⁴ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 81-82.

¹⁴⁵ Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник КДУ. Історичної науки*. Київ, 1980. № 22. С. 66.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

Основою економіки краю продовжувало залишатися сільське господарство. Зокрема земля, обробіткою якої займалася абсолютна більшість населення, була головним засобом виробництва і належала королю, шляхті та церкві. Прибуток від земельної власності одержували за рахунок селянських та міщанських повинностей. Серед найбільших землевласників Волині – Замойські, Любомирські, Сангушки, Чорторійські, Вишневецькі, Яблоновські, Радзивіли. Велике землеволодіння зростало упродовж XVIII ст. за рахунок примусового скорочення селянських наділів. Кількість худоби та розміри земельних наділів визначали стратифікацію волинського селянського соціуму на різні групи.¹⁴⁸

Важливу роль у соціальному та економічному житті відігравали цехи – організації ремісників чи торговців, що сформовані на основі взаємної допомоги та опіки для підтримки професійних інтересів. Ремесло мало дві форми – організовану й офіційно визнану – цехи та неорганізовану – нецехових ремісників (партачів), які не входили у цехи. Цехи встановлювали монополію на торгівлю у відповідній ділянці виробництва у місті, контролювали стандарти якості вироблених товарів, встановлювали рівень цін, а також відстоювали інтереси членів цеху. Цехи могли розглядати некримінальні справи професійного характеру всередині корпорації. Важливо зазначити, що у цеху збиралися податки, які накладала на них міська влада. Цехи мали власні печатки, прапори та інші регалії. Структура цеху була ієрархізована: майстри, підмайстри, учні. З XVIII ст. цехове ремесло почало занепадати, однією з причин стала діяльність позацехових ремісників. Партачі працювали переважно на передмістях у шляхетських та духовних володіннях (юридиках).¹⁴⁹ Однак, цехове законодавство обмежувало діяльність партачів у всіх сферах ремісництва: їм заборонялося мешкати в межах міста і його околиць й, до того ж, без дозволу цеху не мали права реалізовувати свої вироби в місті, а якщо бажали продати їх на

¹⁴⁸ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

¹⁴⁹ Там само. С. 182.

ярмарку, то повинні були отримати дозвіл відповідного цеху і внести до його каси визначену суму мита. Без мита виробу конфісковувалися, а партачів судив суд цехового братства. Якщо цеховий майстер без дозволу цеху покривав партача – обкладався великим штрафом.¹⁵⁰ У XVIII ст. головним ремісничими центрами на Волині були Житомир, Дубно, Острог, Старокостянтинів, Луцьк, Володимир-Волинський.¹⁵¹ В середньому на одне містечко припадало 30 ремісників, хоча у багатьох поселеннях їх було менше 10 різних професій, які інколи об'єднувалися в один цех. Через розвиток ремесел і торгівлі власники містечок намагалися отримати якнайбільше доходів. Окрім того, вони обкладали міщан значними грошовими поборами і притягували їх жителів до виконання натуральних повинностей: збирання врожаю, ремонту маєтків і замків та ін.¹⁵² Ремісники сплачували грошовий чинш, давали натуральні данини у вигляді шкур, полотна, залізних виробів тощо.¹⁵³ При цьому вільні жителі містечок при несвоечасному поверненні боргу панові могли потрапити у кріпосну залежність від нього.¹⁵⁴ Міщани, котрі були не прийняті до цехів й селяни, що не мали права вступати до них, були змушені покидати ремесла та займатися іншими заняттями. Багато з них осідали в маленьких містечках та селах. У XVIII ст. часто надавали привілеї на організацію цехового устрою ремісникам панських міст та містечок. В результаті, магнати, замітивши розклад цехів по більших містах, намагалися скористатися цієї обставиною, щоб перетягнути ремісничу діяльність до своїх маєтків та збільшити власні прибутки.¹⁵⁵ Цехи були й невід'ємною частиною воєнно-оборонної організації міст. У 1719 р. численні дубенські ремісничі цехи виступили в бойовому порядку і зі зброєю у руках. Загалом

¹⁵⁰ Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: *Аксіома*, 2012. С. 311.

¹⁵¹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 81.

¹⁵² Там само. С. 82.

¹⁵³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 184.

¹⁵⁴ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 83.

¹⁵⁵ Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Львів: *Накладом НТШ*. Ч. 2. 1904. С. 374-375.

ремісничі цехи значно впливали на міський уклад суспільного життя і побуту. У XVII і першій половині XVIII ст. цехмістри усіх цехів брали активну участь в обговоренні найважливіших питань життя міста. У 1718 р. на чолі ради Ковеля на посаді квартального бурмістра стояв цехмістр цеху шорників.¹⁵⁶

У другій половині XVIII ст. на Волині виникають мануфактури, що свідчить про якісні зміни. Тут існував поділ праці, чітко визначалася спеціалізація окремих категорій працівників, високо кваліфіковані роботи виконувалися найманими працівниками. У цей час шкіряна мануфактура працювала у Дубні.¹⁵⁷ Як промислово-економічного осередку поживався розвиток міста Корця. Тут діяла суконна мануфактура, на якій у 1798 р. було вироблено 10 054 аршини сукна. Крім того, у місті розташовувалися шкіряна та полотняна мануфактури. З 1788 р. стала до ладу фарфорово-фаянсова мануфактура на корецькому передмісті Юзефіна, до чого значних зусиль доклав власник міста Юзеф Чорторійський.¹⁵⁸ У документах, які залишилися після Франца де Мезера, згадується, що порівняно недорого і гарна фаянсова продукція з Корця, на якій працювало близько 300 майстрів та підсобних робітників, користувалася попитом від Москви до Валахії.¹⁵⁹

Містечка, які відзначалися неабиякою торговельною активністю – перетворювалися у міста. Так, при поповненні міського права Великому Мізочу тут дозволялося проведення 12 щорічних ярмарок і щотижневого торгу.¹⁶⁰ У XVIII ст. низку сільських поселень з ініціативи магнатів було перетворено на міста. Так, привілеєм короля Августа III 23 вересня 1761 р. селу Мізоч надавалося магдебурзьке право та торговельні прерогативи, а часом пізніше Юзеф Дунін-Карвіцький затвердив статут мізоцького цеху.

¹⁵⁶ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 184.

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник.* Острог, 2009. Вип. 2. С. 260.

¹⁶⁰ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 82.

Місто стало шляхетською резиденцією та адміністративним осередком маєтків Дуніних-Карвицьких. У 1761 р. Антоній Яблоновський отримав привілей на заснування містечка Аннополя на місці села Глинники. Королівський привілей надавав можливість проводити у «новоспеченому» міському поселенні ярмарок.¹⁶¹

Безумовно, міста й містечка Волині були одними із провідних центрів торгівлі. Тут пролягали шляхи, що сполучали Україну з Польщею, Австрією, німецькими землями, Росією, а також деякими країнами Західної та Центральної Європи. Важливими були й «волові» шляхи. Вони проходили через Волинь і вели до Сілезії та Володави, куди українські купці щороку переганяли на продаж сотні волів. Містечко Устилуг відіграло роль найважливішого волинського порту, яким сплавливали збіжжя до Гданська. Цей водний шлях був надзвичайно важливим для магнатів, бо товари звідси за посередництвом Польщі потрапляли до Англії, Нідерландів, Шотландії. Важливість Волині як торгового осередка засвідчує той факт, що 1727 р. в Луцьку створювалася особлива митна комора. Окрім того, в переліку головних ярмарків Речі Посполитої можна зустріти чималу кількість волинських міст. У XVIII ст. виникає спеціалізація в торгівлі певним товаром і при цьому виділяються такі міста, як от: Кременець, Луцьк, Славута, Володимир, Олика і Старокостянтинів. Особливо прибутковими товарами для волинських торговців стають сіль і поташ. Власники міст, дбаючи про власне збагачення, всіляко заохочують населення до торгівлі, тому в XVIII ст. низка міст отримує привілеї на проведення ярмарків. Місто Старокостянтинів відіграло важливу роль у торгівлі з Турецькими землями – тут створено склад товарів, що прямували з Литви на Поділля, Румунію, Туреччину та у зворотньому напрямку. Значним торговельним осередком у XVIII ст. стає Дубно, куди після першого поділу Речі Посполитої перенесли контрактні ярмарки. Відомо також про торговельні

¹⁶¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 163.

зв'язки Волині з Гетьманщиною та Росією. На Волинь та інші західноукраїнські землі везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття. Селяни ж із Владимирського повіту (Росія) неодноразово відвідували волинські ярмарки, а також клопотались про видачу паспортів, щоб потрапити на Правобережну Україну.¹⁶²

Руйнації, девастація, загальний занепад – такою невтішною була реальна картина міст та сіл Заславщини, яка, власне, із середини XVII – початку XVIII ст. переживала переломні моменти в своєму історичному розвитку. На середину XVIII ст. Заславщина складалася з міста Заслав та 17 сіл, які перебували в заставі або ж оренді.¹⁶³ Терени Заславщини визначалися низькими показниками загального розвитку й відносно низьким рівнем залюдненості та загосподарювання.¹⁶⁴

З одного боку, на це вплинули події Визвольної війни 1648 – 1654 рр. і наступна за цим Руїна.¹⁶⁵ Суттєвий негативний вплив на економічний розвиток Заславщини справила і невдала діяльність одного із останніх представників роду Заславських – Владислава Домініка, адже призначаючи економів своїх розлогих маєтностей, цей князь керувався не скільки можливістю розвитку Заславщини, скільки отримання якомога більше зиску.¹⁶⁶ Інший вагомий аспект «застою» економічного розвитку Заславщини – часта зміна власників (перехід з-під влади Заславських до Любомирських і пізніше до Сангушків) та передавання населених пунктів Заславщини другим особам. Зокрема, на початку XVIII ст. із рук Теофіли-Людвики на Острозі й Заславі Любомирської місто тримав Мартин Чарнецький, котрий фігурує в документі від 4 листопада 1704 р. Часом раніше, 24 липня 1704 р. згадується

¹⁶² Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 86-87.

¹⁶³ Guldón Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 47.

¹⁶⁴ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 66-73.

¹⁶⁵ Там само. С. 67.

¹⁶⁶ Берковський В. Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвячної 450-річчю написання Пересопницького Євангелія*. Ізяслав – Острог, 2011. С. 60.

заславський губернатор Якуб Лясковський. З його повідомлення перед Кременецьким гродським судом дізнаємося, що маєтки Любомирської «у Заславському ключі та інших, міста, містечка й села, котрі знаходяться [в] тутешньому [Кременецькому. – Т. В.] повіті, після татарських наїздів подекуди почали були осаджуватися та відновлюватися. Однак почасти, – продовжував Лясковський, – у тисяча сімсот другому році збунтованим людом, який у тих краях вирував і не тільки маєтки пустошив, а й життя людям відбирав, почасти в минулому році й у теперішньому через різний люд, який нуртував у тутешньому повіті і проходив через ті добра, зруйновані. Понадто, в теперішньому тисяча сімсот четвертому році, – додав губернатор, – наприкінці червня у місті Старому Заславі шість єврейських шинковних домів, а один християнський, а також нешинковних християнських домів тридцять вісім, а єврейський один, і винниці всі згоріли й на самий попіл перетворилися».¹⁶⁷

Протягом найближчих років, у зв'язку з подіями вже вищезгаданої Північної війни, ситуація на Заславщині не тільки не покращилася, а навпаки стала гіршою, адже рейди та постої польського, литовського, козацького та російського війська обернулися розоренням та спустошенням не лише для самого Заслава, а й Ляховець, Ямполя, Полонного, Вишгородка, Кунева, Збаража, Кременця, Лешнева, Славути, Лабуня, Судилкова та ін.¹⁶⁸

В 1720 р. у стані занепаду та розрухи терени волинської Заславщини стають набуток родини Павла-Кароля Сангушка та Маріанни з Любомирських.¹⁶⁹ Вже по смерті Маріанни Любомирської в 1729 р. та по одруженні на Барбарі з Дунінів Павло Сангушко переносить свою резиденцію до Заслава.¹⁷⁰ Наступні роки під їх зверхністю стали для міста часом поступового відродження з руїн та попелу, часом залюднення, часом

¹⁶⁷ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краснознавче видання*. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 72.

¹⁶⁸ Там само.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краснознавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 71.

прогресу міського, соціального, господарського, торговельного життя.¹⁷¹

(Додаток 6)

Для нових власників краю було вельми важливо знати реальний соціально-економічний стан Старого й Нового Заслава. З цією метою було проведено їх інвентаризацію або ж опис. Вже 1722 р. було споряджено перший інвентар обох міст, а також Заславського маєткового ключа. Виявилося, що «замки й забудова знищені цілком, після них залишилися тільки сліди». Через рік підготовлено другий інвентар Заславського ключа при передачі його у тримання майорові кінного драгунського регіменту королівських військ Штемберкові. У червні 1728 р., комісар волинських маєтків князя Сангушка Анджей-Ян Івановський спорядив черговий опис Старого й Нового Заслава з прилеглими фільварками та селами.¹⁷²

Впорядкування адміністративної, соціальної та фіскально-господарської складових міського життя стало одним із важливих аспектів власницької політики Павла-Кароля Сангушка. Внаслідок цього 20 травня 1727 р. з'явився документ «Dyspozycya miasta Starego y Nowego Zaslavia», який у 23-х пунктах представляв «проектні» особливості міського укладу. Насамперед, тут ідеться про вибори очільників міської громади – вйтів Старого та Нового міста, що повинні були відбуватися з відома замкової влади один раз на три роки. При цьому дозволялася й повторна каденція, «якби котрийсь виявився прихильний містові та добре справував свій уряд». Судова юрисдикція щодо міщанських справ повинна була здійснюватись вйтами й міськими урядами обох Заславів «згідно з давніми звичаями». Застерігалось, аби справа насамперед розглядалась у міському суді, а вже опісля покривджений міг апелювати до замкової влади, очолюваної губернатором. Нам відомо імена кількох таких заславських урядників як: Якуб Лясковський, Станіслав-Антоній Іжицький, Анджей Госький,

¹⁷¹ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 73.

¹⁷² Там само. С. 73-74.

Любанський, Казимир Хилінський, Костянтин Дунін. Згодом, у 1766 та 1769 рр. відбулось роз'єднання уряду губернатора на власне губернатора та економа. У віданні першого перебували міські та єврейські справи, другого – господарські та сільські питання. За виконання обов'язків посадовці отримували визначену плату.¹⁷³

Нижчою ланкою міської влади були підзвітні війтам і міському урядові бурмистри. Вони обирались щорічно по двоє «у кожному місті». Бурмистр стояв на чолі двох кварталів, яких загалом налічувалось вісім. До компетенції цих міських урядників належав догляд за порядком, а також контроль стану пожежної безпеки у місті, адже за тогочасної ситуації, коли переважна більшість міської забудови не лише в Заславі, а й інших містах, була дерев'яною, цей аспект міського життя потребував пильної уваги. З цією метою на кожному будинку повинна була знаходитись драбина, а у дворі стояти напоготові діжка з водою. В маленьких будиночках комини повинні були бути виведеними догори та перебувати в доброму стані. Бурмистри мали слідкувати за цим кожних два тижні. Якщо комин у чиємусь помешканні буде зіпсований, веліти якнайшвидше відремонтувати. Впертих карати триденним ув'язненням, а у випадку подальшого непослуху й тілесно. В цехах повинно було знаходитись по два гаки. У випадку пожежі, під страхом кари, велілось поспішати туди з тими ж гаками, водою і «з чим хто зможе». Для захисту від вогню, а також крадіжок передбачалась нічна сторожа, до котрої сплатою грошового податку повинне було долучатися і єврейське населення міста. В розпорядженні бурмистрів знаходились міські грошові збори. Кожного тижня міщани повинні були сплачувати певну суму призначеного їм податку, т. зв. «складку». Звільнення від плати міських поборів на деякий час дозволялося лише для погорільців, тих, котрі розпочали будуватися й осідати в місті, а також новопобраних сімей. Щомісяця урядники перед війтом та міським урядом, а щопівроку – перед

¹⁷³ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславічина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 74.

замковою владою мали складати грошовий звіт. Бурмистрам, кожному в межах свого кварталу, ввірялося стежити за станом частоколів на валах навколо обох міст. Для ремонту мостів і брам певну грошову квоту для в'їтів повинні були виділяти арендарі, а шарварки міське поспільство мало відбувати на міській греблі один день на тиждень, коли буде потреба.¹⁷⁴

Безумовно, невід'ємною складовою тогочасного міського життя були сплати та відробітки. На міщан накладалися замкові податки, чинші, повинності, як от: заорки, оборки, закоски, обкоски, десятина з порожніх полів, сінна десятина, бджільне тощо. Ремісники різних професій (у першій половині XVIII ст. згадуються цехи музикантів, слюсарів і ковалів, кравців і кушнірів (єврейський та християнський), хоча можна з певністю сказати, що цим не обмежувалось) на теренах обох міст мали вносити податок від ремесла, натомість не могли бути примушені до жодних інших робіт; якщо ж такі передбачались на користь замку, то повинні були оплачуватись. До міських податків, а саме тижневого збору, з того часу повинні були долучатися і шляхетські двори, позаяк люди, котрі в них проживали, займалися торгівлею. Подимне християн та євреїв відповідно до тарифів потрібно було спочатку віддавати губернаторові, котрий по тому передавав його до городу – міста Кременця.¹⁷⁵

Життя міст та містечок Заславщини було зосереджено навколо ринку та сфери його впливу – «запліччя». Основним заняттям міщан було сільське господарство. Доприкладу, більше половини старозаславських міщан поєднувало сільськогосподарську роботу з суто міськими заняттями. Так, майже 60% міщан сплачували міські податки виключно з користування земельними ділянками. При цьому більша частина сільськогосподарської

¹⁷⁴ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання*. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 74.

¹⁷⁵ Там само. С. 74-75.

продукції з міських ланів і практично вся з міських фільварків йшла на ринок.¹⁷⁶

Коли Заславщина стає набутком подружжя Сангушків, покращується й торговельний стан Заслава та його околиць.¹⁷⁷ Зокрема, модифікувалося бачення власниками своїх маєтностей, які мали стати провідними центрами товарного виробництва. Так, наприклад, у 1746 р. у старому Заславі зводиться нова броварня, значно перебудовується й саме місто. Окрім того, була зроблена невдала спроба повернення Заславу статусу одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства.¹⁷⁸

Нові власники почали політику унормування діяльності міської влади Заслава, купців та ремісників. У 1724 р. подружжя Сангушків видало привілей на створення та діяльність цеху слюсарів. **(Додаток 7)** Кожний цех мав складатися з двох цехмістрів – старшого та молодшого, вибори яких мали відбуватися на Зелені свята.¹⁷⁹

Вже після смерті Павла-Кароля Сангушка польський король Август III в 1754 р. надав Заславу повторне Магдебурзьке право, де зазначив, що «...ясновельможний Павло князь Сангушко старанням своїм та значним коштом згадане місто Заслав зі стародавніх руїн до кращого стану припровадив. Поселив тут багатьох мешканців. Святі стародавні храми, зруйновані [та. – Т. В.] відбудовані, а також новозведені і велику кількість мурованих споруд, для прикраси та потреб людей, котрі там проживають, і зручності тих, що часто через місто проходять, побудованих до відповідних міських норм довів; з яких теперішнього часу податки до скарбу держави та воєводства, подібно як від інших міст та містечок, сплачуються податки та

¹⁷⁶ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 75.

¹⁷⁷ Там само. С. 81.

¹⁷⁸ Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4(274). С. 147.

¹⁷⁹ Берковський В. Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвячної 450-річчю написання Пересопницького Євангелія*. Ізяслав; Острог, 2011. С. 61.

інші повинності на користь суспільства», а також «це місто зумів повернути до попередніх своїх прав і зовнішнього вигляду за звичаєм інших великих міст та невеликих містечок у нашому королівстві».¹⁸⁰

В цілому, міста та містечка Заславщини, зокрема Заслав, були й вагомими культурними осередками. Так, нам відомі документи, з яких можемо дізнатись про міський музичний цех, який існував у цьому терені. Рукопис зберігається у Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie). Він складається з трьох аркушів і записаний на п'яти сторінках, ще одна сторінка – шоста – порожня. Власне Положення написано на трьох сторінках, інші дві (перша й п'ята) – короткі відомості про зміст документа, його назва. Документ сформували з п'яти різних «грамот», що визначають і підтверджують права музикантів, перераховують їхні імена тощо.¹⁸¹

З першої частини цього документу ми можемо дізнатись про заснування музичного цеху. **(Додаток 8)** Створив і підписав документ парох заславського костелу, ксьондз Владислав Марчевський (Władysław Marczeski). У тексті йдеться про те, що фундаторами й утримувачами костелу були князі Заславські. Також парох зазначив, що власних музикантів князь не мав, однак, коли побачив, що міські музики діяли без жодних дозвільних документів, то вирішив виправити цю ситуацію, надавши їм відповідний документ, за що почав регулярно отримувати від музичного цеху виплати в розмірі п'яти копійок і трьох фунтів воску.¹⁸² За документом, старшому музикантові, тобто цехмістрові, повинні були підпорядковуватися й інші музиканти – місцеві, єврейські та мандрівні. У місті всі вони мали право грати винятково з дозволу цехмістра. Ті музиканти, які грали у Заславі на весіллях, мали б заплатити до цеху три злотих.¹⁸³

¹⁸⁰ Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславицина. Від давнини до сучасності: науково-краснознавче видання*. Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 73.

¹⁸¹ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 43.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 188.

В другій частині документа, заславський адміністратор Анджей Нятецький (Andrzej Niatecki) затвердив виданий біскупом документ. У цій частині документа важливе уточнення про те, що місцевому пароху повинні підпорядковуватися музиканти як католицького, так і уніатського віросповідання. Православної церкви на той час у місті вже не існувало.¹⁸⁴

Третя частина документа підписана заславським плебаном ксьондзом Владиславом Мальковським (Władysław Malcowski) 29 січня 1698 р. Тут заславських музикантів охарактеризовано як спеціалістів у фігуральній, тобто багатоголосій, музиці «спеціалісти фігурові».¹⁸⁵

Четверта частина документа, яка датована 1703 р., містить список імен та посад музикантів, членів міського музичного цеху – Братства (Braterstwo). Окрім частини питома українських імен та прізвищ, у списку представлено і єврейські імена. У документі відсутні будь-які відомості про музичні інструменти, однак, можна припустити, що музиканти цеху грали на скрипках, дудках і дудах.¹⁸⁶ **(Додаток 9)**

П'ята частина документа створено 17 квітня 1716 р. за підписами заславського пароха та збаразького декана Шимона Сеневи́ча (Szymon Sieunięwicz) і острозького ордината Олександра Домініка Любомирського (1693 – 1720 рр.), де підтверджені попередні права музикантів.¹⁸⁷

Достеменно відомо, що музикою захоплювалася остання дружина Павла-Карла Сангушка – Барбара. Вона часто перебувала у своїй резиденції в Заславі, де народилися діти княжої родини. Зокрема, у 1750-х рр. вона утримувала при своєму дворі різних музикантів, про що збереглися відповідні рахунки. Барбара Сангушко забезпечила музичне виховання своїм донькам та онуці Маріанні. На уроках музики дівчата грали на клавесині та скрипці, співали, а онука навіть створювала власні танцювальні композиції. Небайдужими до музики були й сини Павла Карла Сангушка. Наймолодший,

¹⁸⁴ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 43.

¹⁸⁵ Там само. С. 43.

¹⁸⁶ Там само. С. 43-44.

¹⁸⁷ Там само. С. 44.

Януш-Модест Сангушко, захоплювався грою на гітарі та скрипці. Кваліфіковану музичну капелу у Славути утримував Ієронім-Януш Сангушко. Вона виконувала тогочасну європейську симфонічну музику, як от: симфонії Й Гайдна, твори композиторів Мангаймської школи багатьох інших авторів.¹⁸⁸ Окрім того, вагоме місце в історії культури краю посів бароковий театр. Так, у 1759 р. стараннями Барбари Сангушко у м. Заславі було поставлено трагедію Вольтера «Зайре», у постановці якої брав участь її зять Яблоновський та молоді Сангушки.¹⁸⁹

Варто згадати і про монастир бернардинів, фундатором якого був князь Януш Заславський. Під будівництво костелу святого Михайла та монастиря князь надав ділянку у Старому Заславі: «...на місці, яке називається “Монастирище”». (Додаток 10) Бернардини прийняли фундуш 1604 р. Точний час побудови костелу та монастиря невідомий, але приблизно це сталося до 1630 р. Від часу Хмельниччини і до початку XVIII ст. рівень заславських бернардинів опустився до рангу малої резиденції. Загальна ж кількість монахів не перевищувала чотирьох осіб, на противагу 40, як це було раніше. Однак 1727 р. все почало швидко змінюватися, коли князь Павло-Карл Сангушко заходився відроджувати костел та монастир. У 1744 р. будівлі освятив луцький єпископ Францішек Кобельський. Достеменно невідомо, з якого часу в костелі встановили орган. Документальні ж свідчення про орган датовані другою половиною XVIII ст. У 1766 р. було демонтовано старий орган, у зв'язку з побудовою нових «музичних хорів», роботу над якими завершили наступного року. Незабаром львівський органмайстер Міхал Садковський за 3500 злотих побудував новий орган. Контракт було укладено в Львівському бернардинському монастирі в червні 1770 р., хоча орган зобов'язалися встановити на Зелені Свята 1771 р. Зрештою, роботу завершили лише наступного, 1772-го р. У контракті

¹⁸⁸ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 47.

¹⁸⁹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 187.

ретельно описали вимоги щодо конструкції нового органу: «Органи мають бути настроєні відповідно до хорového тону, з французькою клавіатурою в Ексцеленд, мова йде про три клавіатури: мануал, соло і педаль, у яких мають бути голоси. Спершу в мануалі мають бути олов'яні 4-ліктъовий Принципал, Саліцинал, Квінта, Октава, Супероктава, Мікстура, Цимбал, а також дерев'яні Флейта Велика і Флейта Мала, загалом же всіх голосів – дев'ять. У Соло має бути п'ять голосів, а саме: олов'яний Принципал і дерев'яні Флейта Велика, Флейта Мала. Тремоло та Людські голоси. У педалі чотири голоси: Суббас, 8-ліктъовий Саліцинал. Октава та 4-ліктъовий Віоліновий Бас і Барабани».¹⁹⁰ Загалом – це конструкція типового невеликого барокового органу. 1772 р. було укладено контракт із Яном Барановським щодо «покриття органу китайським лаком». У червні 1776 р. органмайстри Шимон Мірецький і Францішек Шимонський отримали замовлення на ремонт нового органу. Останній, відомий дослідникам, ремонт органу відбувся 1789 р., а здійснив його Мікаель Чарльз.¹⁹¹

У Бернардинському костелі зберігали образ Божої Матері, яка спочатку була православною іконою. Про співочу практику в костелі свідчить одне із чудес, приписуваних образу Заславської Богородиці, що сталося під час молитви *Pod Twoj Obronk (Sub Tuum Praesidium)* 1762 р. – у час чуда. Відповідний запис про це залишив хроніст-бернардин. Часом раніше, 1761 р., ксьондз Бенедикт Котфицький (*Benedykt Kotficki*), колишній провінціал Руської провінції, засвідчив, що одужав завдяки співу отців та монахів-бернардинів Літанії перед образом Богородиці. Цей самий ксьондз був автором пісень, присвячених Богородиці, які співали і в Заславі, і в його околицях.¹⁹²

Згодом, у 1747 р. князь Павло-Карл Сангушко підписав фундаційний документ про будівництво костелу святого Йосипа та монастиря отців

¹⁹⁰ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 47 - 48.

¹⁹¹ Там само. С. 48.

¹⁹² Там само.

Лазаристів, а вже 1752 р. будівництво завершили. Проте існують відомості, що остаточні роботи тривали до 1754 р. Орган встановили восени 1753 р. Про нього відомо лише те, що він був 20-голосий.¹⁹³ **(Додаток 11)**

Дещо раніше, 1743 – 1745 рр. проводяться роботи щодо відбудови найстаршого палацового будинку. В цей же час до Заслава приїжджає відомий архітектор, італієць за походженням – Паоло Фонтанна, який вже з 1746 р. перебирається до міста на постійне мешкання. В цей же час було зведено капличку, дозвіл на будівництво якої був виданий 15 січня 1745 р. папою римським Бенедиктом XIV.¹⁹⁴

Розбудовуючи свою резиденцію в середині XVIII ст., вже по смерті чоловіка Павла Кароля Сангушка, княгиня Барбара доходить висновку про потребу побудови нового палацу. Безпосередні роботи з будівництва палацу розпочалися в 1755 р. і завершилися в 1759 р. За цей час зведено та накрито було стіни палацу. В наступні 1759 – 1764 рр. провадилися роботи з благоустрою палацу та прилеглих теренів. В цей же час з розпорядження власниці зноситься старий палац та провадяться роботи з модифікації старовинних, ще з XVI – XVII ст. оборонних споруд, зокрема підвищено мури, поглиблено рів, зміцнено наріжні бастіони. В 1759 – 1764 рр. поблизу палацу влаштовується невеликий сад, опіку над яким довірено садівнику Кнакфусу. Остаточо палац закінчено в 1770 р. Щоправда, в зв'язку з перенесенням в кінці 1760-х рр. резиденції князів Сангушків з Заславля до сусідньої Славути, в палаці ніхто з власників постійно не мешкав, лише часом в ньому зупинялися поважні гості, наприклад, польський король Станіслав Август Понятовський в 1781 та 1788 рр. Вже в 1774 р. заславський палац передається в управління заславському мурграбію Яну Шумінському.¹⁹⁵ **(Додаток 12)**

¹⁹³ Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 48.

¹⁹⁴ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславицина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 71.

¹⁹⁵ Там само.

Після смерті Павла Кароля Сангушка всі маєтності перейшли до рук його третьої дружини Барбари з Дунінів Сангушкової, яка віддає їх в посесію своїм синам: Юзефу Пауліну, Янушу Модесту та Ієроніму Янушу. Ієронім отримав в посесію терени розташовані в кременецькому повіті, в межах т.зв. князівства Заславського, що належали згідно пожиттєвого права його матері – „na prawie dożywotnim ... Barbarze z Hrabior Sanguszkowej”. 4 липня 1774 р. княгиня віддає своїм синам спадщину батька під умовою виплати їй щорічної квоти в сумі 200 тис. злотих польських. В тому ж 1774 р. відбувається поділ Заславщини братами Сангушками, згідно з яким Заслав з навколишніми селами відійшов до Януша Модеста, а Славута, Антоніни, Шепетівка та Білогіродка з навколишніми селами стали власністю князя Ієроніма Януша.¹⁹⁶

У 1793 р., внаслідок другого поділу Польщі між Росією та Австрією, терени Заславщини опинились у складі Російської імперії. Відтоді, для міст та містечок Заславщини розпочався новий етап в їх історичному розвитку.

Отже, розвиток міст та містечок Заславщини дослідженого періоду проходив у тісному взаємозв'язку з тими соціально-економічними і політичними процесами, які мали місце в історії Волині та Правобережжя з другої пол. XVII – XVIII ст. загалом. На початку XVIII ст. волинські міста, зокрема й Заславщини, переживали період стагнації у своєму історичному розвитку. Негативно на становищі городян позначився період економічного занепаду та політичної деградації, що їх переживала Польща. Війни, пограбування, міжусобиці між шляхтою, пожежі, епідемії, міграції несли за собою негативні наслідки, тому протягом першої половини XVIII ст. тривав процес відновлення міст та містечок Волині, який проходив в умовах масової народної колонізації, вирішальну роль у якій відіграло селянство. Незважаючи на негативні наслідки усіх вищезгаданих подій, загальна чисельність міст та містечок Волині до кінця XVIII ст. значно зростає. Окрім

¹⁹⁶ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 71.

цього, збільшилось й населення. Проте, міста й містечка Заславщини у досліджуваний період визначалися низькими показниками загального розвитку й відносно низьким рівнем залюдненості та загосподарювання. Лише після переходу Заславщини до рук Сангушків, покращився економічний стан Заслава та його околиць. Роки під їх зверхністю стали для міста часом поступового відродження з руїн та попелу, часом залюднення, часом прогресу міського, соціального, господарського, торговельного життя. Життя міст та містечок Заславщини було зосереджено навколо ринку та сфери його впливу – «запліччя». Міщани брали активну участь в організації міського життя – господарчого, внутрішнього порядку, врегулювання суперечок, створення професійних корпорацій. Основним заняттям міщан Заславщини було сільське господарство. Окрім того, міста та містечка Заславщини, зокрема Заслав, були й вагомими культурними осередками. Проте, в зв'язку з браком джерел описово-статистичного характеру за XVIII ст., міста й містечка Заславщини описані вкрай нерівномірно. Так, найкраще представлені головні центри – Старий та Новий Заслав.

РОЗДІЛ 4. ТОРГІВЛЯ У РЕГІОНІ

Із середини XVII ст. міста й містечка Волині, а в тому числі й Заславщини, як і всієї Правобережної України в складі Речі Посполитої, перебували на межі свого існування.¹⁹⁷ Вони перетворилися в зону демографічної й фінансово-економічної катастрофи, що вельми негативно позначилося й на торгівлі.¹⁹⁸ Відбулося зниження виробничо-торговельної активності, розвиток ремесел і торгівлі відбувався нерівномірно та не відповідав раніше досягнутому рівню, а невпорядкованість митної системи, різноманітність мір і ваг, постійна загроза грабежу і розбою заважали повнокровному розвитку торгівлі.¹⁹⁹

Це й не дивно, адже економічне життя у волинських містах визначалося загальним станом Речі Посполитої, яка на той час вступила в період кризи та занепаду. Причинами цього були часті війни, пограбування, напади турок і татар, міжусобиці між шляхтою, повстання, пожежі та епідемії чуми, тифу, віспи, роз'єднаність українських земель, шляхетська анархія, свавілля магнатів і можновладців тощо.²⁰⁰

Цей процес тривав майже століття і лише із середини XVIII ст. почалося пожвавлення економіки українських земель. Але хоча ці процеси в різних регіонах проходили по-різному, процес товаризації господарства, розвиток товарно-грошових відносин відбувався по всій території України.²⁰¹

В економічній історії України міста й містечка Волині завше посідали провідне місце, а їх вигідне географічне положення та товарне виробництво робило цей регіон особливим у зовнішньому й внутрішньому торговельному аспекті. Через Волинь проходили важливі міжнародні шляхи, що з'єднували не лише Правобережну Україну, а й Лівобережну Гетьманщину з Польщею

¹⁹⁷ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 152.

¹⁹⁸ Балабушевич Т. А., Баран В. Д., Баран В. К. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* Київ, 2011. С. 482.

¹⁹⁹ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка.* Рівне, 2018. № 2(94). С. 108.

²⁰⁰ Там само. С. 107.

²⁰¹ Балубашевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні.* Київ: Наук. думка, 1988. С. 79.

Австрією, німецькими землями, та іншими країнами Центральної та Західної Європи.²⁰² Так, наприклад, до Польщі через Волинь проходив Київський шлях, північна частина якого тягнулася через Звягель – Корець – Гощу – Дорогобуж – Рівне – Олику – Луцьк – Володимир – Устилуг або Луцьк – Ковель – Ратно, а південна вела через Чуднів – Романів – Полонне – Острог – Дубно – Берестечко – Горохів – Володимир. Із Володимира через Грубешів їздили до Любліна, а до Бреста добиралися через Любомль. Через Рожище і Любешів пролягала дорога на Пінськ і Дорогочин. У Львів добирались через Луцьк – Дубно – Броди – Олеськ – Глиняни. У західному і північно-західному напрямку торгіві зв'язки Волині сягали Вроцлава, Кракова, Праги, Кельна, Аугсбурга, Нюрнберга, Гданська, Торуня. Досить популярними були й південні ринки в Молдавії, Причорномор'ї, Криму, Балканах. Тут виділяються такі шляхи, як от: на Дубно – Кременець, Вишневець і Кам'янець-Подільський та Дубно – Острог – Старокостянтинів – Вінницю – Брацлав.²⁰³ Окрім того, одним з провідних був торговельний шлях що сполучав Київ з Галичиною, який проходив через Полонне, Судилків, Заслав, Острог, Дубно, Берестечко.²⁰⁴ З кінця XVII ст. шлях Львів – Батурин вважався одним з найактивніших в українських землях і вів зі Львова, південніше Буська, на Броди – Дубно – Острог – Межиріч – Житомир – Білогірську – Київ – Бровари – Ніжин – Борзну. Серед великих міжрегіональних торговельних артерій був тракт через Козелець на Київ – Фастів – Полонне – Заслав – Берестечко – Сокаль. Зі сходу на захід через Волинь проходили дві великі магістралі т. зв. «горизонтального» напрямку: перша – через Житомир, Корець, Гощу, Рівне, Клевань, Олика, Луцьк, Торчин, Войницю, Хоболтову, Володимир, а далі розгалужувалась у напрямках – від Грубешова – до Замостя і від Городла – до Холма. З Луцька

²⁰² Пришляк В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 189.

²⁰³ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях. Навч. посібник. Рівне. 1997. С. 83-84.

²⁰⁴ Каманин І. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. С. 51-52.

цей шлях мав відногу через Ковель і, мабуть, Вижву або Ратне – до Берестя, створюючи цілісну магістраль Київ – Берестя; другий шлях з Гетьманщини на Волинь вів через містечко Романів на Полонне, Ямпіль, Крем'янець, Радивилів.²⁰⁵ Головний шлях на Волинь з Галицької землі, Поділля та Волощини – до воєводського Луцька – проходив через Тернопіль, Вишнівець, Крем'янець й Дубно. Інший шлях з Поділля до Луцька вів через Чорний Острів та Острог. З Поділля на Волинь був шлях через Новоконстянтинів, Ямпіль, Хрінники, Боремель, Затурці. Саме цим шляхом на експорт до Гданська йшов головний товаропотік подільського збіжжя.²⁰⁶ На межі Руського, Белзького і Волинського воєводств схрещувалися міжрегіональна траса Подніпров'я – Волинь – Холмщина з низкою дрібних доріг, які були продовженням інших. До Пінська і далі – в Білорусь можна було дістатися з Луцька через Жидичин, Четверню, Колки, Чорторийськ і вздовж Стиру. Олицький гостинець замикав прохідні волинсько - поліські сухопутні тракти, адже далі на північ та схід тягнулися малопрхідні болота. Окрім Олицького гостинця існувало й два інших – з Володимира до Брестя: через Вижву і Ратне – т. зв. стара «Вітовтова дорога», а другий – через Володаву.²⁰⁷

Провідне місце у розвитку торгівлі посідали водні й т. зв. «волові» шляхи. Останніми супроводжували волів з Волині до Сілезії і Гданська, які проходили через Житомир – Острог – Луцьк – Володимир – Люблін і Звягель – Рівне – Луцьк – Берестя. Чорторийські систематично відправляли по декілька сот волів на ярмарок у місто Володаву що в Польщі.²⁰⁸

Водні системи Волині були скеровані до балтійської сфери впливу. Через Володимирський повіт проходив водний шлях Західний Буг – Вісла – Балтійське море, звідки продукції українського експорту потрапляла до

²⁰⁵ Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* Львів, 2000. Т. ССXL. С. 377.

²⁰⁶ Там само. С. 380-381.

²⁰⁷ Там само. С. 381.

²⁰⁸ Соколюк Б. Торговля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 81.*

порту в Гданську. У транспортуванні товарів допоміжні функції виконували і менш значимі водні траси, такі як річки Луга, Стир, Турія. Вагоме значення в водній торгівлі відводилася містечку Литовиж. Однак, роль найважливішого порту на Волині відігравав Устилуг, яким сплавливали до Балтики збіжжя і різноманітні інші товари. Сангушки по р. Західний Буг відправляли щороку в Гданськ 3-6 суден з житом, пшеницею, гречаною крупою, полотном, поташем, селітрою і мали прибуток від 20 до 30 тис. злотих. За посередництвом Гданська українська продукція експортувалася до Англії, Нідерландів, Шотландії, що було показником економічного життя регіону.²⁰⁹

У XVIII ст. найактивніші торговельні зв'язки Волині були із Гданськом. В останньому представники магнатів закупували різні товари: коріння, сукна і бавовняні тканини, фарфор, шовк, папір, предмети одягу, вина й інші напої, товари вишуканого вжитку для магнатів, оселедці, млинки для очищення зерна, сортове насіння, кращі породи худоби, високоякісне залізо, хімікати для скляних гут і ткацтва тощо. Однак, вже після першого поділу Польщі та загарбання Прибалтики Пруссією, яка встановила високі мита на товари з Польщі, зовнішня торгівля українських земель через Гданськ стала вкрай не вигідною і внаслідок чого дуже скоротилася. Особливо згубно це відбилося для Волині.²¹⁰

Друге місце у волинському сплаві після Бугу посідала «річка портова» Стир. Будучи найважливішою водною артерією краю, вона поєднувала лісисту північ із «зерновим» півднем і водночас використовувалася як магістраль до литовських земель. Перше місце серед товарів, що експортували з регіону, посідало зерно, а друге – дерево і продукти лісового господарства, рідше сіль. Столиця воєводства – Луцьк був головним портом на р. Стир. Завдяки близькості цієї водної артерії почали розвиватися й інші міста – Чорторийськ, Колки, Сокуль. Сплав на Стиру розпочинався від Берестечка. З першої третини XVII ст. «королівською» річкою чи сплавною

²⁰⁹ Соколець Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 81.

²¹⁰ Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. С. 109-110.

стала Горинь. Сплав розпочинався в Острозькому князівстві – в районі сіл Вельбівне і Нетішин. Важливими пристанями на Горині були Суськ, Збуж, Деражне, Дубровиця. З латифундій Острозької волості експортували пшеницю і пшоно.²¹¹

До сплавних волинських річок належала річка Случ, її сплав розпочинався від Звягеля (тепер – Новоград-Волинський). Менше значення у водній торгівлі краю посідали Турія, Стохід, Іква.²¹²

У XVIII ст. українські землі відігравали важливу роль в торгівлі з Австрією. Про це свідчить той факт, що в 1723 р. за активної участі австрійських послів, вдалося домогтися від російського уряду дозволу на вивіз з України рогатої худоби, воску, сала, щетини й клею. Тоді ж Австрійський уряд узявся добиватися полегшень для українських торговців. Як наслідок, 1727 р. між Польщею й Австрією був заключений спеціальний трактат у справі української торгівлі. Польща зобов'язалася давати українським купцям вільний переїзд до Сілезії й назад і не брати в них інших податків, окрім звичайного прикордонного мита. Волинь в даному випадку відігравали особливу роль, так як в Луцьку створювалася особлива митна комора.²¹³

Відомо нам й про торговельні зв'язки Волині з Гетьманщиною та Росією. Так, з Макар'ївського ярмарку в Нижньому Новгороді на Волинь везли хутра, тютюн, металеві вироби, текстиль, одяг, взуття.²¹⁴ Волинські купці з «польської сторони» закупляли на Лівобережжі тютюн, килими, хутра, книги, різну мануфактуру, інколи збіжжя, «московські речі» тощо. 1725 р. через форпости біля Києва проїжджали, щоб побувати «за Дніпром для купецтва», торговці з Межиріча, Полонного, Острога, Рівного. Окремі

²¹¹ Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 178.

²¹² Там само. С. 179.

²¹³ Соколюк Б. Торговля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 81.

²¹⁴ Балубашевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 80.

купці їхали у Московію, де закупляли у великій кількості хутра лисиць, горностаїв, куниць, білок, соболів й інший крам.²¹⁵ У серпні 1738 р. міщани та купці Києва, Ніжина та інших міст просили Київську губернську канцелярію про оформлення їм паспортів для проїзду в російські міста з метою торгівлі.²¹⁶ Того ж таки року, російські торговці – кріпосні селяни зі знаменитого села Палеха Владимирського повіту – здійснювали поїздку «за кордон через Київ до Полонного та Львова», а вже наприкінці січня – на початку лютого 1743 р. «Купець Гжатської пристані» А. Андреев та селянин з Палеха І. Семенов клопотали в Київській губернській канцелярії про видачу їм паспортів на проїзду до Полонного, Бродів та Львова.²¹⁷

Без сумніву, надзвичайно важливу роль у тогочасній торгівлі на польських землях відігравали євреї, які були посередниками між селом та містом, агентами урбанізації й становили в середньому понад 90% усіх торговців.²¹⁸ Такі тогочасні міста Волині як Заслав, Дубно, Славута були центрами єврейської торгівлі.²¹⁹

Починаючи з другої половини XVII ст. під впливом економічної ситуації в країні, перемін у єврейському суспільстві, його протиріч з буржуазією, структура єврейської торгівлі зазнала змін. Особливо яскравим виявом цих змін стало зменшення кількості єврейських купців, які займалися великою торгівлею, проте, з іншого боку, роздрібна та дрібна торгівля, як у малих, так і у великих містах, здебільшого контролювалася євреями, а найбільшою групою євреїв, які займалися торгівлею, були кіосники.²²⁰

В торгівлі єврейські купці, чоловіки й жінки, уникали вузької спеціалізації та обирали водночас декілька різних напрямів: одночасно

²¹⁵ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 85.

²¹⁶ Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 1997. Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. С. 63.

²¹⁷ Там само. С. 64.

²¹⁸ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. 2-ге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. С. 96.

²¹⁹ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 80.

²²⁰ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII. № 4. S. 46.

торгували текстилем (різноманітними тканинами, пряжею, нитками), готовою галантересю (хустками, рукавичками, панчолами, шкарпетками), делікатесами (ікрою, цукром, кавою, чаєм, шоколадом, фініками, інжиром тощо), шкіряними виробами (чоботами й ременями).²²¹

Окрім того, євреї торгували аксесуарами (кульчиками і шпильками), предметами розкоші (табакерками і люльками) і, найважливіше, продовольчою сировиною – сіллю, рибою, худобою, зерном й лісом, а завдяки польським привілеям і можливості подорожувати за межі Польщі – у поєднанні зі знанням ринку і мережею важливих родинних зв'язків – євреї за часів польського урядування в Україні посіли панівну позицію у міжнародній торгівлі. Їхні торгові мережі сягали Османської імперії на півдні, Московії/Росії на сході і європейських земель – Швабії, Пруссії, Провансу на заході. Після того як у 1795 р. Річ Посполита зникла з мап, товари з підконтрольної Росії Волині та інших царських губерній в Україні досягали сусідньої південно-західної Галичини за посередництва єврейської торгівлі. Навіть коли царські вирішили з політичних та економічних міркувань накласти мита, єврейські купці (часто з допомогою польських, московських та козацьких українських посадовців) перетворили легальну торгівлю в успішну контрабанду через російсько-австрійський кордон.²²²

Варто наголосити, що така економічна діяльність Речі Посполитої, як ярмаркова торгівля та виробництво алкоголю, цілковито трималася на євреях, оскільки польські магнати у більшості своїй не хотіли займатися тим, що, на їхню думку, було брудною справою, тому вони передали ці два ключові види діяльності – торгівлю й виробництво алкоголю – євреям, що зумовлювало їх постійне проживання в магнатських містечках.²²³

Ярмарки, торги, а також щоденна (лавочна) торгівля були основними формами міської торгівлі. Мережа міських ярмарків охоплювала значні

²²¹ Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. 2-ге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. С. 96.

²²² Там само. С. 97.

²²³ Там само. С. 95.

території волинських земель, на яких можна було придбати сільськогосподарські продукти, худобу, ремісничі вироби, товари різноманітних промислів, зокрема на міському – вироби із заліза, міді, а також тканини, одяг, предмети гончарного ремесла та ювелірні прикраси. Ярмарки зазвичай приурочувалися до православних релігійних свят, однак у самі свята торгівля переважно заборонялася у зв'язку зі «стародавнім звичаєм».²²⁴ В переліку головних ярмарків Речі Посполитої за 1776 – 1788 рр. знаходимо такі міста як Аннопіль, Берестечко, Дубно, Гориньград, Константинів, Луцьк, Межиріч, Олика, Торчин.²²⁵ Окрім вже вищезгаданих міст, провідними торговельними містами на Волині у XVIII ст. були також Володимир, Корець, Кременець, Острог, Поленне. Усі вони знаходилися на важливих торговельних шляхах.²²⁶ **(Додаток 13)**

Торговим центром міст зазвичай була центральна площа – ринок. Ринок ділився на «коморні» або «лавочні» місця – «пляци», на яких зводилися торговельні заклади. Досить часто як торговельні приміщення в джерелах згадуються комори, які іноді називали склепами (sklep – «крамниця»), що відображало їх використання в торгівлі. На короткий час купці, а також незаможні міські ремісники торгували в ташах – наметах. Для збереження своїх товарів купці-професіонали використовували льохи власних або найманих житлових будинків, особливо цінними з яких були кам'яні. У великих містах пропонували в оренду складські приміщення, нерідко спеціально збудовані поблизу торжищ.²²⁷

В 1764 р. у Старому Заслав'ї перебудовується ринок, який тепер становив окрему міську дільницю, оточену дерев'яним парканом. В середині ринок поділявся на окремі вулиці з дерев'яними крамницями та мурованими

²²⁴ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 106.

²²⁵ Соколюк Б. Торговля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 81.

²²⁶ Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. С. 83.

²²⁷ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 107.

магазинами.²²⁸ У своїй анатітичній статті О. Збруцький зазначає, що місце торгових рядів Заслава у XVIII ст. могло знаходитись між будинком на вулиці Заславська, 33 та костелом св. Іоанна Хрестителя на вул. Пожежній.²²⁹

(Додаток 14) За спогадами П. Жолтовського: «Старый город был типичным местечком, облик которого сложился во времена старой Речи Посполитой. В центре – большая торговая площадь, на которой всегда было тесно во время ярмарок. Посреди площади – торговые ряды с тремя проходами. Они были построены во второй половине XVIII века и, вместе с дворцом и монастырем миссионеров на Новом городе, были последним аккордом строительной деятельности Сангушек, наследников Заславских, воздвигших здесь монастырь бернардинов и приходской костел. Внешние стены торговых рядов были увенчаны аттиком. Это было скромное, со вкусом построенное здание, отразившее на себе отблески раннего классицизма - стиля Людовика XVI. Один из рядов заканчивался небольшой надстройкой второго этажа с двумя барочными фронточками. Эта часть рядов называлась ратушей, напоминая о былом городском самоуправлении. Площадь окружала типичная местечковая застройка - заезды - жилые одноэтажные дома, выходившие иногда под гонтом. Несмотря на запущенность и ветхость многих из них, во всем этом проступало какое-то единство художественного вкуса уже ушедшей эпохи. Площадь была выстлана грубоколотым кремниевым камнем, но его острые изломы были стерты, камни блестели, отполированные ногами, столетиями ходивших по ним. В различных расстояниях от торговой площади высились древние сооружения. Ближе всего - приходской костел, попросту называемый «фара»».²³⁰ **(Додаток 15)**

Велика кількість ярмарків у містах свідчить про значні обсяги торгівлі, на це вказує і спеціалізація в торгівлі певним товаром. Наприклад, склади

²²⁸ Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 вересня 2014 р. м. Славута)* / За ред. Берковського В. Г., Сидора В. Б. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 79.

²²⁹ Там само. С. 82.

²³⁰ Жолтовський П. Вибрані праці: у 3 т. / Гол. ред. кол. О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2013. Т. 1: *Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки*. С. 44.

солі були у Кременці, Луцьку та Славуті. Останнє місто було складом солі, яку привозили з Покуття на Полісся. У Володимирі головним чином займалися торгівлею кіньми. Ковель торгував переважно деревом та рибою, Олика — лаптями та ликом (лапті привозили з Полісся, і вони розходилися по Волині). Старокостянтинів був відомий як склад товарів, що йшли з Литви на Поділля, Румунію, Туреччину й навпаки — сюди звозили товари з цих країн для розповсюдження у Литві. У Клевані торгували хлібом, медом, худобою, ремісничими виробами, сюди приїжджали іноземні купці.²³¹

Особливо прибутковими товарами, які виготовлялися на той період на території Волині, були продукти лісових промислів: попіл, поташ, смальцюга, деревина тощо. Одним з основних центрів торгівлі цими товарами був Корець.²³²

Про загальний рівень розвитку міської торгівлі в Україні свідчить значний перелік товарів, що проходили через головну митницю Волині – Луцьк: різноманітні метали, тканини, шкіри тощо. Серед товарів, що доставлялися в той час із країн Сходу, – шовк, різні види бавовняних тканин, сирець, сідла, вуздечки, прянощі, цитрусові. З Угорщини, Чехії, Польщі, Нідерландів, Італії, Франції та інших європейських країн на продаж привозилися тканини (ситець, атлас та ін.), угорські сливи, папір, дорогоцінні й кольорові метали. Закордонні купці підтримували постійні торговельні контакти зі значною кількістю волинських міст.²³³

Сіль, як продукт першої необхідності, була важливим предметом торгівлі в Україні й користувалася неабияким попитом на внутрішньому ринку. Використовували її не лише в приготуванні їжі, засолюванні риби, а й для інших цілей. На міських ринках продавалося чимало солі, що видобувалася із солоної ропи чорноморських лиманів у районі Хаджибея. Сіль потрапляла на Волинь двома шляхами: водний – кояги й човни,

²³¹ Соколец Б. Торговля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 82.

²³² Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 106.

²³³ Там само.

завантажені сіллю, пливли Чорним морем і Дніпром до Києва, а звідти – в різноманітні торгові центри в басейнах річок Десни й Прип'яті; сухопутний соляний шлях із Хаджибея пролягав через Брацлав, Вінницю, Острог, Дубно та закінчувався на основному пункті складу солі Волині – Луцьку.²³⁴

Власники міст всіляко заохочували населення до торгівлі, оскільки були зацікавлені в збільшенні власних прибутків. Доприкладу, в Мізочі у понеділок щотижня відбувалися торги, а щороку – 12 ярмарків. 1718 р. місто Теофіполь отримує право на проведення ярмарків.²³⁵ 1753 р. князь Павло-Кароль Сангушко видав розпорядження, щоб під час ярмарків та на ярмарки людей до Заслава запрошувати.²³⁶ В 1773 р. містечко Турійськ, що належало Юзефу Оссолінському, отримало привілей на запровадження ярмарків на Св. Іллі і на наступний день по Св. Миколаю згідно календарю руському. Кожен ярмарок тривав чотири тижні. 1774 р. Станіслав Август Понятовський надав місту Володимиру право на проведення ярмарків, а 1789 р. король надав привілей на чотири ярмарки містечку Млинову, котрі повинні проходити на Св. Миколая, Св. Трійці, Св. Іллі Пророка та Преображення Господнє за «календарем руським». Згодом, привілеї на проведення ярмарків отримали Рівне та містечко Степань.²³⁷

У багатьох містах і містечках Волині функціонували щонедільні торги. Вони проводилися в Берестечку, Дубровиці, Олиці, Клевані, Турійську тощо. Місцеві мешканці на торгах мали змогу купити продукти харчування, сировину для ремісничого виробництва та промислу, що доставлялася на міський ринок з окремих сіл і міст.²³⁸

²³⁴ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 106-107.

²³⁵ Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 82.

²³⁶ Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. №4(274). С. 147.; Також див.: Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 48.

²³⁷ Сокоlecь Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 83.

²³⁸ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 106.

Неабиякого поширення в багатьох містах і містечках набула торгівля худобою. Велика рогата худоба, що скуповувалася на українських землях, формувалася в череди, які потім гнали в Люблін через Брацлав, Вінницю, Кременець, Дубно, Луцьк, Володимир та інші міста.²³⁹ На відповідному рівні розвивалась торгівля в Аннополі, Ляхівцях, Дубно, Старокостянтинові.²⁴⁰

Однак, не у всіх містах та містечках Волині активно провадилась торгівля. Так, наприклад, зміни в економічному розвитку Заслава та навколишніх теренів, які із середини XVII – початку XVIII ст. переживали переломні моменти в своєму історичному розвитку, в першу чергу, знайшли своє відображення в торговельній діяльності. Про це свідчить той факт, що із середини XVII ст. Заславщина вже не була одним з провідних торговельно-економічних центрів Правобережної України.²⁴¹

Тим не менше, коли Заславщина стає набутком подружжя Сангушків, покращується економічний й торговельний стан Заслава та його околиць.²⁴² Зокрема, модифікувалося бачення власниками своїх маєтностей, які мали стати провідними центрами товарного виробництва. Так, наприклад, у 1746 р. у Старому Заславі зводиться нова броварня, значно перебудовується й саме місто. Також зверталася увага на пожвавлення торгівлі. Була зроблена невдала спроба повернення Заславу статусу одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства.²⁴³

Нові власники почали політику унормування діяльності міської влади Заслава, купців та ремісників. У 1724 р. подружжя Сангушків видало привілей на створення та діяльність цеху слюсарів. Кожний цех мав

²³⁹ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2(94). С. 107.

²⁴⁰ Соколюк Б. Торговля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 83-84.

²⁴¹ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 81.

²⁴² Там само. С. 61.

²⁴³ Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. №4(274). С. 147.

складатися з двох цехмістрів – старшого та молодшого, вибори яких мали відбуватися на Зелені свята.²⁴⁴

Протягом першої половини XVIII ст. частина міст і містечок отримала королівські грамоти на проведення ярмарок. Відбулося зміцнення зв'язків між містом і селом, а також міської торгівлі.²⁴⁵ Торгівлею займалися різні верстви населення: купці, міщани, селяни, козаки, різночинці.²⁴⁶

Найбільше ярмарків проходило у червні, що було зумовлене завершенням весняних робіт, налагодженням сухопутних шляхів, а також продажем худоби і коней. Найпопулярнішими датами проведення ярмарків (коли їх проходило більше 20) були такі дні: 6 січня (на Богоявлення), 23 квітня (св. Георгія – Юрія), 9 травня (св. Миколая), 29 червня (св. Петра і Павла), 1 жовтня (на Покрову). Загалом на літні місяці припадало 115 ярмарок, осінні – 112, зимові – 101, весняні – 123.²⁴⁷ Ярмарки проходили на ринкових майданах, які знаходилися переважно в центрі містечка. Так, наприклад, у місті Заславі проходило вісім одноденних ярмарків, майже всі навесні і влітку, також торгівля велася в 147 мурованих і дерев'яних крамницях.²⁴⁸

Однак ярмарки були ще невеликі і нетривалі. Окрім того, на розвиток міської торгівлі негативно впливали й монополні права магнатів на продаж продуктів свого фільваркового господарства на місцевому ринку, встановлення примусових цін. Про це свідчать численні скарги міщан. Так, у 1728 р. ремісники Білгородки, що на Заславщині, скаржилися, що

²⁴⁴ Берковський В. Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини XVI –XVIII ст.//*Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвячаної 450-річчю написання Пересопницького Євангелія*. Ізяслав; Острог, 2011. С. 61.

²⁴⁵ Бранцева Т. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 90.

²⁴⁶ Там же. С. 93.

²⁴⁷ Карліна О. М. Ярмаркова торгівля у волинських містах і містечках (кінець XVIII – початок 60-х років XIX ст.). *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року)*. Рівне, 1993. С. 142.

²⁴⁸ Там само.

адміністрація маєтку примушує їх купляти панський хліб по підвищених цінах.²⁴⁹

Що стосується ремісничого виробництва, то воно розвивалося повільним темпом, у місті налічувалося всього 57 цехових майстрів. Поряд з цим діяли 11 кузень, які обслуговували потреби міста і сільські округи, а також 3 шкіряні мануфактури. Незважаючи на порівняно малу кількість ремісників, у Заславі нараховувалося 127 крамниць і лавок, проводилося 4 ярмарки.²⁵⁰

Слід зазначити, що була наявна торгівля худобою. Із Заславщини вивозилися воли. Окрім цього, була торгівля і рибою. Одним з основних покупців заславської риби виступало місто Львів.²⁵¹ Однак, основним елементом торгівлі Заславщини було збіжжя. Маючи в своєму володінні величезні маєтності, неодноразово висилали до міста Гданська значні партії збіжжя. Так, наприклад, у 1732 р. із Заславського князівства Сангушків вивезено понад 47 лаштів пшениці. Відстань від маєтків Сангушків із Заслава до точки сплаву Кладнева (село над Бугом північніше Устилуга, Белзьке воєводство) становила 225 км. За підрахунками істориків, при умові використання найманих працівників оплата за такий транспорт становила в межах 80% від прибутку. Названа бухгалтерія дає можливість зрозуміти низьку рентабельність купецької торгівлі збіжжям, порівняно з широкими торговельними акціями магнатів і шляхти, які використовували панщизняну працю.²⁵² Впродовж наступних 1757 – 1762 рр. з терен Заславщини видобували значні обсяги пшениці, де більша її частина призначалася для Гданська. **(Додаток 16)** Станом на 1763 р. грошові перекази з родинних маєтків Сангушків зі Заславщини становили 124 755-17-1 польських

²⁴⁹ Брянцева Т. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 90.

²⁵⁰ Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. № 18. С. 77.

²⁵¹ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 81.

²⁵² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 177.

злотих.²⁵³ (Додаток 17) Були й торгівельні зв'язки Заславщини з Ельблонгом. Так, сюди у 1784 р. було перевезено велику кількість пшениці, проса та пшона.²⁵⁴ (Додаток 18)

Торгівля збіжжям, худобою, рибою чи іншими товарами відбувалася в рамках укладених попередньо контрактів. Такі угоди, на поставку того чи того товару, як правило, укладалися під час ярмарків і підписувалися не лише договірними сторонами, а й представниками магістрату чи ярмаркового суду. Зокрема, одним з найпопулярніших ярмаркових судів, не лише на Волині, але й в цілій Речі Посполитій, був суд в Заславі, який за своїм значенням прирівнювався до єврейських судів в таких відомих торговельних центрах як Львів, Люблін та Ярослав.²⁵⁵

Безумовно, Заславщина була осередком єврейської торгівлі. Це й не дивно, адже у XVIII ст. в Старому та Новому Заславі була сьома за чисельністю єврейська громада в Речі Посполитій, яка в 1764 р. налічувала близько 2600 осіб. 17 грудня 1754 р. Август III надав Новому Заславу міські права та широкі привілеї євреям, які там оселилися.²⁵⁶

Надзвичайно важливі відомості про торговельну діяльність євреїв на цих теренах знаходимо в юридичному документі – «Порядок крамарів міста Заслава 1771 року».²⁵⁷ Про спеціалізацію торгівлі, що розвивалася в той час, свідчать промислові відділи, закладені в «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року». Одну категорію становили рознощики, які торгували в мурованих лавках і крамницях. Ця категорія охоплювала такі галузі як: фармацевтична, плодоовочева, горіхова, французька, козацька, шкіряна, галантерейна, текстильна. Такі товари як дзеркала, гребінці, каблучки та гральні карти не відносилися до жодної промисловості і називалися просто

²⁵³ Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 59.

²⁵⁴ Ibidem. S. 57.

²⁵⁵ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 81.

²⁵⁶ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 47.

²⁵⁷ Ibidem. S. 52-56.

лотковими товарами, але їх дозволялося продавати лише в т.зв. французьких лавках. Були також аптечні лавки, де окрім ліків можна було придбати хімічні товари, цукор, тютюн та папір, морську рибу, колоніальні товари, чай й каву. Окрім того, в «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року» зазначалось, що залізні вироби можна продавати лише в т. зв. козацьких лавках, де також можна було купити зброю, амуніцію, кінські сідла тощо.²⁵⁸

У єврейських лавках в Заславі торгували й предметами розкоші, які споживали безпосередньо в магнатських маєтках: родзинки, апельсини, лимони, прянощі, які у великих кількостях використовувалися в старопольській кухні. Однак магнати закупували товар не лише у єврейських купців і лавочників, але й через своїх єврейських агентів або ж купували їх самостійно під час закордонних поїздок.²⁵⁹

До того ж, євреї у Заславі торгували такими товарами, як от: сушені фрукти, горіхи, мигдаль, рис, фініки, інжир, різні види олій, сік лайма, цукор, гвоздика, розмарин, кмин, лавровий лист, сосиски, оливки, соус, квасоля, солоня риба, мило, бавовна, турецькі бововняні пояси, шовк, чайники для кави й чаю, губки, ковдри, кавомолки, гвоздики, праски, кухарські ножі, гребенці, великі ножиці, підноси, шкіра, взуття, шкарпетки, вовняні панчохи, халати, капелюхи, скатертини, серветки, хустинки, ложки, гудзики, чашки, свічки, нюхальний табак, віск, годинники, бритви, календарі, стакани, рукавички, нитки, сережки, ладан, фарби, свинець, отрута, золото тощо.²⁶⁰

Торгівля була складним та небезпечним заняттям, адже XVIII ст. виникло багато «неспокійних елементів» серед шляхти, представники якої пускалися просто на розброї і грабежі, а предметом таких нападів були саме купці, при яких можна було пожитися.²⁶¹ Були випадки коли напади на купців закінчувались для них трагічно: їх грабували та вбивали, а ті, що

²⁵⁸ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 50.

²⁵⁹ Ibidem.

²⁶⁰ Ibidem. S. 53.

²⁶¹ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-х – 1730-х роках / Упоряд., передм., прим., коментарі В. Пришляка. Київ: Кліо, 2020. С. 59.

залишалися живими – надзвичайно важко добивалися справедливості та відшкодування.²⁶²

Такий інцидент стався на гостинці з Острога до Заслава. Як зазначає І. Джиджора: «1718 году Федора Іосифовича и Никифора Ігнатовича, жителів и купців лохвицких, поворочаючих ся з острожского ярмарку нікаторіє шляхта между Острогом и Заславям разбойнически нападши двох чоловіков з оних на смерть забили, грошей полпяти тисячей золотих доброй монети взяли, коні и многіє дрібніє річи в возах побрали. Которих разбойников на завтрашній день зараз совсім поймал шляхтич Яловіцкій, староста Гуляницькій и самих их одпустивши, тилко гроши у купців разброем взятіє, також коні и вещи у себе удержал».²⁶³ Такі обставини ставали величезною перепоною для торгівлі у регіоні.

Вже з середини XVIII ст. торговельно-економічна діяльність Заславщини стає доволі непростою. Заслав остаточно втратив статус одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства. Так, в 1753 р. заславські міщани відзначали, що хоча й було розпорядження князя Павла-Кароля Сангушко, щоб під час ярмарків та на ярмарки людей до Заслава запрошувати, але із-за дій адміністраторів заславського князівства, місцеві ярмарки занепали, оскільки «купці не заїжджають і людям шкода, бо мусять за дармо продавати – через це й занепад міста».²⁶⁴ Підтвердженням цього явища є й той факт, що в переліку головних ярмарків Речі Посполитої періоду 1777 – 1788 рр. заславські ярмарки відсутні.²⁶⁵

Поряд з ярмарковою торгівлею занепадає й торгівля на місцевому локальному ринку, межі впливу якого співпадали з кордонами заславського ключа.²⁶⁶ Представлений, в першу чергу, заславськими торгами, які

²⁶² Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-х – 1730-х роках / Упоряд., передм., прим., коментарі В. Пришляка. Київ: Кліо, 2020. С. 59.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 81.

²⁶⁵ Там само. С. 81.

²⁶⁶ Там само. С. 82.

відбувалися два рази на тиждень, даний ринок не користувався значною популярністю у навколишніх населених пунктах. Зокрема, про це свідчила відсутність на торгах приїжджих купців та покупців з віддалених міст та сіл. Більш того, вже в середині XVIII ст. була мізерна зацікавленість міщан-християн торгівлею.²⁶⁷

Розглядаючи розвиток торгівлі Заславського маєтку в XVIII ст. слід відзначити, що в зв'язку з передачею Заслава та навколишніх сіл у оренду, а також з огляду на перенесення резиденції до сусідньої Славути, значно погіршилися умови провадження торгівлі. В першу чергу це відобразилося на становищі крамарів-євреїв. У 1770-х рр. орендарі Заслава примушували місцевих купців-євреїв купувати по значно завищених цінах шкіри та оселедці, накладали на них нові обтяжливі оплати. Зростання закупівельної ціни автоматично підвищувало й ціну продажу. На це, зокрема, вказували у 1753 р. заславські крамарі у зверненні до адміністрації заславського маєтку та княгині Барбари Сангушко.²⁶⁸

Так, наприклад, було відзначено, що кожного року крамарі зобов'язані були купувати у адміністрації 10 бочок оселедців, в той час як реальна потреба ринку на той час становила лише 2 бочки. З огляду на це крамарі відзначали збитковість торгівлі. Врешті-решт, намагання адміністрації отримати якнайбільше прибутків з купців та крамарів призвело до ситуації коли «перед тим з цілого заславського ключа з'їжджалися орендарі до Заслава на свята і приносили значні прибутки місту. А як встановили такси на товари, то відразу в переддень свят, різники з слугами по шляхах поставали та вози купецькі обшукували і як м'ясо знаходили то його конфіскували».²⁶⁹

²⁶⁷ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 82.

²⁶⁸ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII. № 4. S. 46.

²⁶⁹ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 82.

Натомість єврейські м'ясники із Заслава прийняли іншу тактику, а саме: вони не подавали скарг, а уклали угоду з губернатором Заславського ключа, який за частину доходів погодився від імені спадкоємця на встановлення накладних витрат (такси) на дороге м'ясо.²⁷⁰ На стан єврейських крамарів відбився також слабкий зв'язок населеного ними міста з регіональним і загальнонаціональним ринком.

Окрім вищезгаданого, торговельне становище заславських євреїв значно погіршилось й через утиски адміністраторів Заславщини, які, внаслідок конкуренції між магазинами, почали застосовувати різні методи боротьби, включаючи спеціальні покарання за недотримання стандартів поведінки та кодифікованих норм.²⁷¹

У цій непростій ситуації старшини заславського кагату вдалися до правил, встановлених у 1740-х роках у Бродах, де раніше була подібна ситуація. На цій підставі, за згодою представників влади Заславщини, вони розробили «Порядок крамарів міста Заслава 1771 року».²⁷² Згідно даного розпорядку за кожним з купців було закріплено право продавати лише певний вид товарів і суворо заборонено було продавати інші товари.²⁷³ Проте, не всі правила були повністю адаптовані до умов Заслава.

Наступною ініціативою, спрямованою на усунення конкуренції між єврейськими торговцями в Заславі, виступив генеральний податковий комісар Заславщини. У 1777 р. він оголосив угоду щодо купців і лоточників, у якій містилися обмеження для окремих галузей лоточної торгівлі, які були включені до «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року».²⁷⁴ Окрім цього, в «Порядку крамарів міста Заслава 1771 року» містився наказ про заснування цеху лотників, завданням якого було усунення конкуренції між її членами.²⁷⁵

²⁷⁰ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno»//Przegląd humanistyczny. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 47.

²⁷¹ Ibidem. S. 48.

²⁷² Ibidem. S. 49.

²⁷³ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 82.

²⁷⁴ Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII. № 4. S. 51.

²⁷⁵ Ibidem. S. 50.

Однак, усі методи, спрямовані на усунення конкуренції між єврейськими торговцями у Заславі так і не мали успішних результатів.

До кінця XVIII ст. разом з втратою Заславом свого значення як одного з важливих торговельних центрів Волині, змінилася й мережа шляхів, які перебігали теренами Заславщини. Зокрема, воловий шлях втратив своє значення. Натомість Заслав став важливим перехрестям для інших шляхів, а на теренах Заславщини з'явилися нові торгово-комунікаційні об'єкти. Зокрема, поряд з існуючою в Заславі пристанню на річці Горинь, на початку XVIII ст. починає фіксуватися також пристань й в сусідній Славути.²⁷⁶

Що ж до сухопутних шляхів, то в 1760-х – 1790-х рр. на теренах Заславського князівства схрещувалися: киево-галицький гостинець, яким купці провозили товари з Києва до Жовкви через Новосілки – Фастів – Криве – Котельня – Слобідка – Чуднів – Миропіль – Полонне – Судилків – Заслав – Острог – Верхів – Цурків – Варковичі – Дубно – Повча – Берестечко – Радехів – Холуїв – Кам'янка – Сільце (цим шляхом, в основному, користувалися московські купці); відгалуження українського гостинця, який починався у м. Дубровиця на північному кордоні Волині і далі проходив через Сарни – Березне – Слище – Межирич – Славути до Заславу, а звідти на Житомир та Бердичів; бердичівсько-дубенський гостинець, яким купецькі валки проходили з Бердичева до Дубно через Чуднів – Любар – Лабунь – Вижву – Заслав – Білотин – Остріг – Гульчу – Варковичі.²⁷⁷

Щоб врятувати торговельно-економічне значення Заслава та Заславщини в цілому, була здійснена перебудова ринкової площі та розширення прав купецтва. Окрім того, для більшого розвитку Заслава у 1794 р. із Дубна була перенесена т.зв. контрактова ярмарка, яка ще до 1774 р. знаходилася у Львові. Але ця ярмарка проіснувала у Заславі не більше двох років. Звідси її було перенесено до Києва.²⁷⁸

²⁷⁶ Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславицина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 84.

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича): навч. посіб. / Авт. ідеї і упоряд. О. І. Тимошук. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. С. 149.

Втім, незважаючи на усі спроби, повернути торговельно-економічну значущість Заславщини, на жаль, не вдалося.

Отже, на заславській торгівлі у XVIII ст. вкрай негативно відбилися суворі реалії внутрішнього та міжнародного життя XVII – XVIII століть, адже починаючи із середини XVII ст. Заславщина вже не була одним з провідних торговельно-економічних центрів Правобережної України. Проте, завдяки подальшій політиці подружжя Сангушків почалось поживлення економічно-торговельного становища Заславщини. Так, протягом першої половини XVIII ст. вдалося отримати королівські грамоти на проведення ярмарок, завдяки чому відбулося зміцнення контактів між містом і селом, а також міської торгівлі. Була зроблена, хоч і невдала, спроба повернення Заславу одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства; унормування діяльності міської влади Заслава, купців та ремісників; створення цеху слюсарів, а в 1746 р. у Старому Заславі зводиться нова броварня. Незважаючи на повільне ремісниче виробництво й малу кількість ремісників у Заславі було 127 крамниць та лавок й проводилось 4 ярмарки, котрі були ще невеликі й нетривалі. Із терен Заславщини активно вивозилися воли та риба, однак, основним елементом торгівлі було збіжжя. Так, значні партії пшениці, проса, пшона Сангушки висилали до Гданська та Ельблонга. Торгівлею займалися різні верстви населення: і купці, і міщани, і селяни, і козаки, і різночинці. На Заславщині були т.зв французькі лавки в яких продавали дзеркала, гребінці, каблучки; аптечні лавки, де продавались й хімічні товари, папір, тютюн, чай і кава; козацькі лавки й інші. Все ж, незважаючи на економічно-торговельне піднесення Заславщини вже із середини XVIII ст. через погіршення умов провадження торгівлі, конкуренції й малозацікавленості міщан-християн у ній занепадає ярмаркова та місцева торгівля на локальному ринку. Втратив своє попереднє значення й воловий шлях, але натомість з'явилися нові торгово-комунікаційні об'єкти. Для поліпшення торговельно-економічних умов Заслава та його околиць у 1764 р. була перебудована ринкова площа та

розширено права купецтва, проте, ці дії не змогли повернути попереднє торговельно-економічне значення Заславщини.

ВИСНОВКИ

Терени Заславщини, котрі входили до Волинського воєводства, визначалися низькими показниками загального розвитку й відносно низьким рівнем залюдненості та загосподарювання, що було викликане значно уповільненим економічним розвитком в результаті подій 1648 – 1676-х рр., перебігом Північної війни та повстанням Семена Палія, нападів турок й татар, масштабних пограбувань, великих численних пожеж, епідемії чуми, тифу, віспи, морової язви та інших інфекційних захворювань, міграцій населення тощо.

На території Волині впродовж XVIII ст. проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени. Так, серед інших етнічних першість в економічному житті Волині займало єврейське населення. Значна частина з них проживала у Кременецькому повіті, де першість за кількістю єврейського населення в 1765 р. утримував Старий Заслав – 2047 осіб та Новий Заслав – 760 осіб, який в межах цілої Речі Посполитої займав 7 місце за розмірами своєї єврейської громади. Євреї проживали й у Судилкові, Славутині, Білогородці тощо. У кінці 60-х – 80-ті рр. XVIII ст. зростає чисельність євреїв у Шепетівці, досягаючи майже третини від усіх мешканців містечка. Однак, проживання різних національностей досить часто призводило до чималих конфліктів у міському соціумі Волині. Так, найбільшого розголосу набули звинувачення євреїв у ритуальних вбивствах християн у Заславі та Полонному. У містах та містечках Волині мешкали князі, духовенство, шляхта, міщани, побережники, гайдуки, бояри, загородники, коморники, жебраки тощо. Безпольні, півволочні, четвертинними, лісові стрільці, шляхта – так виглядала соціальна структура міщан Заславщини. У другій половині XVIII ст. збільшується міське населення Заслава. Так, в 1760-х рр. чисельність населення міст в $2\frac{3}{4}$ перевищує чисельність селян.

Починаючи з 20-х рр. XVIII ст. міста й містечка Заславщини, зокрема Старий та Новий Заслав, який належав до приватновласницьких міст Волині,

зазнають неабиякого піднесення, а впорядкування адміністративної, соціальної та фіскально-господарської складових міського життя стало одним із важливих аспектів власницької політики Павла-Кароля Сангушка, тому 20 травня 1727 р. з'явився документ «Dyspozycya miasta Starego y Nowego Zaslavia», який у 23-х пунктах представляв «проектні» особливості міського укладу Заслава. Часом пізніше, у 1754 р. завдяки попереднім старанням Сангушка польський король Август III надав Заславу повторне Магдебурзьке право.

Основним заняттям заславських міщан було сільське господарство, яке поєднували з суто міськими заняттями. Переважно більша частина сільськогосподарської продукції з міських ланів та майже вся з міських фільварків йшла на ринок.

Заславщина відноситься до важливих освітньо-культурних осередків того часу. Так, у Заславі існував міський музичний цех, фундаторами його були ще князі Заславські. Музиканти цеху були «спеціалісти фігурові» як католицького, так і уніатського віросповідання, які грали на скрипках, дудках і дудах. Існував й монастир бернардинів, й костел святого Йосипа та монастир Лазаристів ініціатором будівництва якого був Павло-Карл Сангушко.

Терени Волині й Заславщини зокрема були одними із провідних центрів торгівлі, адже тут пролягали шляхи, що сполучали Україну з Польщею, Австрією, німецькими землями, Росією, деякими країнами Західної та Центральної Європи. Ярмарки, торги, щоденна торгівля були основними формами міської торгівлі. Власники міст, дбаючи про власне збагачення, всіляко заохочують населення до торгівлі, тому в XVIII ст. низка міст отримує привілеї на проведення ярмарків. Так, у 1753 р. князь Павло-Карл Сангушко видав розпорядження, щоб під час ярмарків та на ярмарки людей до Заслава запрошувати. У великому обсягу із Заславщини до Гданська й Ельблонга експортували пшеницю, просо, пшоно. Була торгівля й

волами та рибою. Заслав був центром єврейської торгівлі, які торгували в мурованих лавках і крамницях.

З середини XVIII ст. Заслав остаточно втратив статус одного з провідних центрів внутрішньої та зовнішньої торгівлі Волинського воєводства. Внаслідок погіршення умов торгівлі ярмаркова та місцева торгівля на локальному ринку – занепала. Та й міщани-християни вже не були зацікавлені у ній. Погіршилось й торговельне становище євреїв-крамарів, бо, по-перше, орендарі Заслава примушували їх по значно завищених цінах купувати шкіри та оселедці, накладаючи на них нові обтяжливі оплати, по-друге – утиски адміністраторів Заславщини, які, внаслідок конкуренції між магазинами, почали застосовувати різні методи боротьби, по-третє – слабкий зв'язок населеного ними міста з регіональним і загальнонаціональним ринком. До кінця XVIII ст. змінилася мережа шляхів, які перебігали теренами Заславщини. Так, воловий шлях втратив своє попереднє значення. В 1760-х – 1790-х рр. на теренах Заславського князівства перещувалися киево-галицький гостинець, яким купці провозили товари з Києва до Жовкви та відгалуження українського гостинця.

Аби повернути попереднє торговельно-економічне значення Заславщини була перебудована ринкова площа й розширено права купецтва, однак, ці спроби не завершилися успіхом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859 – 1914. Ч. 5: Т. 1: Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. 636 с.
2. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 5-23.
3. Ганновер Н. Богдан Хмельницький, летопись еврея-современника Натана Ганновера, о событиях 1648 – 1652 годов в Малоросии вообще и о судьбе своих единоверцев в особенности. Одесса, 1878. вид. 2-ге. 119 с.
4. Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765 – 1791 гг. В: Каманин И., ред., 1890. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Вып. 1. Т. 2. 667 с.
5. Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno»//Przegląd humanistyczny. 1993. R. XXXVII, № 4. S. 46-56.

II. Література

6. Антонович В. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. Львів: Накладом НТШ. Ч. 2. 1904. 462 с.
7. Антонович П. Коротенька історія Волині. Житомир, 1918. 64 с.
8. Андрухов П. Волинська земля (хроніка – джерела – постаті)/П. Андрухов. Сокаль: [б. н. в.], 1992. 88 с.
9. Балубашевич Т. А. Торговельні зв'язки українських земель із Росією в другій половині XVIII ст.: спроба узагальнення. *Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні*. Київ: Наук. думка, 1988. С. 78-84.
10. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. Київ, 1930. 155 с.

11. Баранович А. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Москва, 1952. С. 303-310.
12. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. 1947. № 8(август). С. 30-49.
13. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. Москва, 1980. С. 289-292.
14. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: Навч. Посібник. Рівне, 1997. 111 с.
15. Берковський В. Г. Інвентарні описи міст і сіл північної Хмельниччини періоду XVII – XVIII ст. в складі архіву князів Сангушків. *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 390-398.
16. Берковський В. Г. Характерні риси економічного розвитку Заславщини XVI – XVIII ст. *Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукраїнської міждисциплінарної наукової конференції, присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія*. Ізяслав; Острог, 2011. С. 53-65.
17. Берковський В. Г. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. Кам'янець-Подільський, 17 – 18 вересня 2003 р. *Доповіді та повідомлення*. Кам'янець-Подільський, 2006. Т. 2. С. 395-401.
18. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) огляди джерел та документальні нариси. *Архіви України*. 2011. №4(274). С. 146-154.
19. Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження*. Хмельницький, 2013. С. 59-85.

20. Берковський В. Г. Соціальна та етнічна структура торговців Волині в XVI – першій половині XVII ст. *Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2012. Т. 22. С. 347-357.
21. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2008. Вип. 13. С. 343-357.
22. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 71-79.
23. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн.* / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148-189.
24. Близняк М. Городяни Волині у XVIII ст: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії та місцеве самоврядування: сучасний етап та перспективи розвитку»*. Дніпро, 2018. С. 139-142.
25. Близняк М. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці). *Старий Луцьк. Науково-інформаційник збірник. Випуск X. Матеріали X ювілейної наукової конференції «Любартівські читання» присвяченої 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку*. Луцьк, 2014. С. 78-91.
26. Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року*. Луцьк, 2014. Вип. 49. С. 14-19.
27. Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). *Universum*

Historiae et Archeologiae=The Universe of History and Archeology=Універсум історії та археології. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 1. С. 70-83.

28. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубно). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2020. Вип. 30. С. 5-12.
29. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 80-94.
30. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 55-75.
31. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 60-70.
32. Брянцева Т. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1976. №18. С. 75-81.
33. Брянцева Т. Генеральний перепис 1795 – 1798 рр. про міста Волині. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1975. № 17. С. 69-76.
34. Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1978. № 17. С. 70-77.
35. Брянцева Т. Умови розвитку торгівлі міст Правобережної України у XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1982. Вип. 24. С. 87-93.
36. Брянцева Т. До питання про класову боротьбу в містах Правобережної України в 70 – 90-х рр. XVIII ст. *Вісник КДУ. Історичної науки*. Київ, 1980. № 22. С. 64-70.
37. Брянцева Т. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. *Вісник КДУ. Серія історії*. Київ, 1981. Вип. 23. С. 79-87.

38. Брянцева Т. Сельская округа городов Правобережной Украины в XVIII в. *Актуальные проблемы аграрной истории Украины/ Сборник научных трудов.* Днепропетровск: ДГУ, 1980. С. 159-167.
39. Верменич Я. Ізяслав. *Енциклопедія історії України.* Т. 3. Київ, 2005. С. 429-430.
40. Вихованець В. Заслав і повіт: заможність і слава. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.* Нетішин, 2011. Вип. 4. С. 23-32.
41. Вихованець Т. Причинок до історії Заславських шляхетських двориків у XVIII ст. *Старий Луцьк. Науково-інформаційник збірник ЛДІКЗ.* Луцьк, 2014. Вип. 10. С. 148-151.
42. Вихованець Т. Частина історії: історико-краєзнавчі нариси. Острог, 2016. 216 с.
43. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. *Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання.* Ізяслав; Острог, 2013. Вип. 1. С. 70-88.
44. Вихованець Т. «Генеральное описание Волынской губернии» як джерело з історії Заслава та Заславського повіту кін. XVIII – поч. XIX ст. *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. М-ли наукової конференції 21 – 22 грудня 2006 року.* Ізяслав; Острог, 2006. С. 54-56.
45. Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку ХХ століття. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник.* Острог, 2009. Вип. 2. С. 259-268.
46. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія. Київ, 2012. 712 с.
47. Галант И. Жертвы ритуального обвинения в Заславе в 1747 г: (По актам Киевского Центрального Архива). Киев: Тип. Работник, 1912. 16 с.
48. Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного*

університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. Тернопіль, 2016. № 1. С. 36-42.

49. Герасименко О. Міста Волині XVI – XVIII століть у світлі урбанізаційних процесів середньовічної Європи. *Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. асп. і студ.* Луцьк, 2007. Т. 1. С. 33-35.
50. Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI – XVIII століть. *Нова педагогічна думка.* Рівне, 2018. № 2 (94). С. 105-109.
51. Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття). *Студії мистецтвознавчі.* 2018. № 3. С. 42-51.
52. Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. *Збірник наукових праць.* Львів: Вид-во Логос, 2012. 1328 с.
53. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI – XVIII ст. *Український історично-географічний збірник.* Київ, 1971. Вип. 1. С. 90-155.
54. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710-х – 1730-х роках / Упоряд., передм., прим., коментарі В. Пришляка. Київ: Кліо, 2020. 320 с.
55. Єсюнін С. М. Адміністративно-територіальний поділ Заславщини наприкінці XVIII – поч. XIX ст. URL: www.myslenedrevo.com.ua
56. Жолтовський П. Вибрані праці: у 3 т. / Гол. ред. кол. О. О. Савчук. Харків: Видавець Савчук О. О., 2013. Т. 1: *Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки.* 608 с.
57. Заяць А. Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI – першої половини XVIII ст. (1566 – 1648). Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. праць. Київ: Наукова думка, 1992. С. 85-96.
58. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. 206 с.
59. Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. *Ефективність державного управління: зб. наук. Праць*

Львівського інституту державного управління при Президентові України.
Львів, 2009. Вип. 18/19. С. 229-236.

60. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 582 с.
61. Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 вересня 2014 р. м. Славута)* / За ред. Берковського В. Г., Сидора В. Б. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 220-229.
62. Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. 384 с.
63. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича): навч. посіб. / Авт. ідеї і упоряд. О. І. Тимощук. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. 560 с.
64. Капустинська І. Інвентарний опис Заславської волості 1631 р. як історичне джерело. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії: наук. зб. Луцьк, 2017. Вип. 63: Матеріали Міжнар. історико-краєзн. конф., 24 – 25 жовт. 2017 р., м. Любомль.* С. 170-173.
65. Карачківський М. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII ст. *Історично-географічний збірник видає Комісія для складання Історично-Географічного словника України* / За ред. О. Грушевського. Київ: З друкарні ВУАН, 1931. С. 161-187.
66. Карліна О. М. Ярмаркова торгівля у волинських містах і містечках (кінець XVIII – початок 60-х років XIX ст.). *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року).* Рівне, 1993. С. 142-147.

67. Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 97-114.
68. Кихтюк В. Основні типи та кількість поселень на Волині. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2012. Вип. 5. С. 216-225.
69. Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.). *Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира*. Киев, 1914. С. 275-299.
70. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ: Наукова думка, 1988. 248 с.
71. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
72. Крикун М. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI – XVIII ст. *Географічний фактор в історичному процесі*. Київ: Наукова думка, 1990. С. 134-145.
73. Крикун М. Соціальна структура населення Правобережної України наприкінці XVIII ст. за п'ятою ревізією. *Вісник ЛУ. Серія історична*. Львів, 1978. Вип. 14. С. 95-102.
74. Крикун М. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. *Вісник ЛУ: Серія історична*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 75-79.
75. Магочій П., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Вид. 2-ге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2018. 340 с.
76. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. Київ, 1961. 232 с.
77. Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2005. вип. 55. С. 29-40.

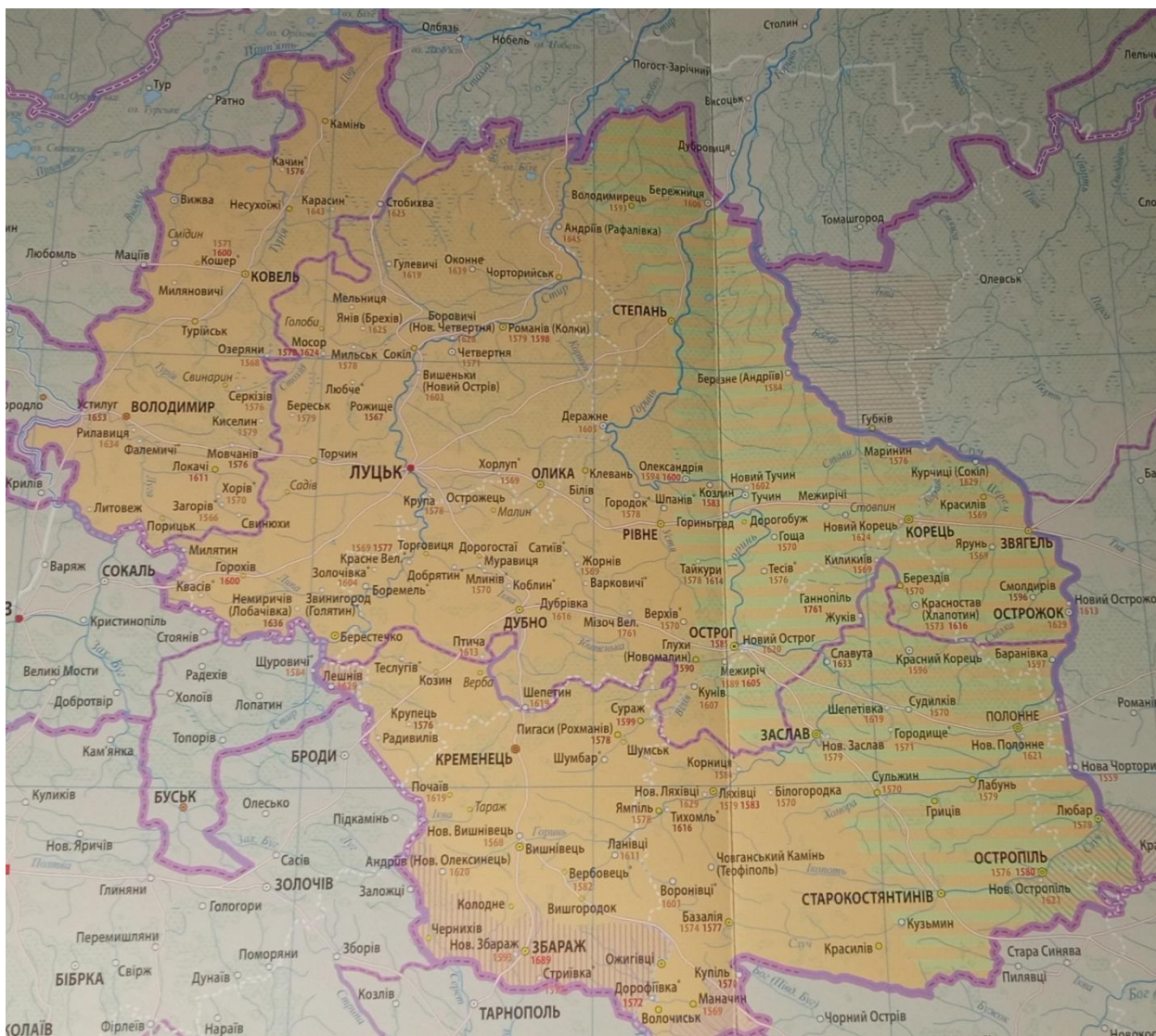
78. Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 196 -209.
79. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 480 с.
80. Пришляк В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2009. № 22. С. 188-195.
81. Пришляк В. До питання про міжрегіональний та міждержавний товарообмін в українських землях першої половини XVIII століття. *Записки НТШ*. Львів, 1997. Т. ССXXXIII: Праці Історично-філософської секції. С. 47-68.
82. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації і митні системи українських земель першої половини XVIII століття. *Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 376-395.
83. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наук. праць. ПРОΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Б. Якимович та ін.* Львів, 1998. Вип. 5. С. 511-515.
84. Рибчинський О. Ринкові площі в композиційно-планувальній структурі історичного. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Архітектура*. Львів, 2015. № 816. С. 204-212.
85. Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI – XVIII ст. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ, 2018. Вип. 3. С. 256-263.

86. Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. 272 с.
87. Соколець Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею* / За ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 81-87.
88. Теодорович Н. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. Почаев, 1891.
89. Тхор В. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII – XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф.* Луцьк, 1985. С. 204-208.
90. Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. *Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.)*. Житомир, 2009. С. 368-388.
91. Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI – XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 186-196.
92. Ярошинський О. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ, 2005. 458 с.
93. Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 793-821.
94. Guldon Z. Związki handlowe dobr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. 204 s.
95. Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI – XVIII wieku. *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1993. T. 80. S. 225-248.
96. Guldon Z., Wijaczka J. Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku. Kielce, 1995. 169 s.

97. Krz. J. Wołyń. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, 1880 – 1914. T. XIII. S. 915-935.
98. Krz. J. Zaśław. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Pod. red. B. Chlebowskiego, J. Krzywickiego. Warszawa, 1895. T. XV. cz. 2. S. 715.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині. Т.1: навч. посіб. / Наук. ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видав. Олександр Савчук, 2021. 384 с.; іл.; 8 мап.

Додаток 2. Адміністративний поділ Волинського воєводства у XVI – XVIII ст.

Назва повіту	Площа територіально-адміністративної одиниці, км ²			Середнє значення
	За вимірами М. Крикуна	За вимірами О. Яблоновського	За вимірами О. Барановича	
Володимирський	5 265	4 212	5 719	5 065
Луцький	21 978	20 609	22 742	21 776
Кременецький	12 978	13 503	13 176	13 074
Волинське воєводство	39 786	38 324	41 637	39 916

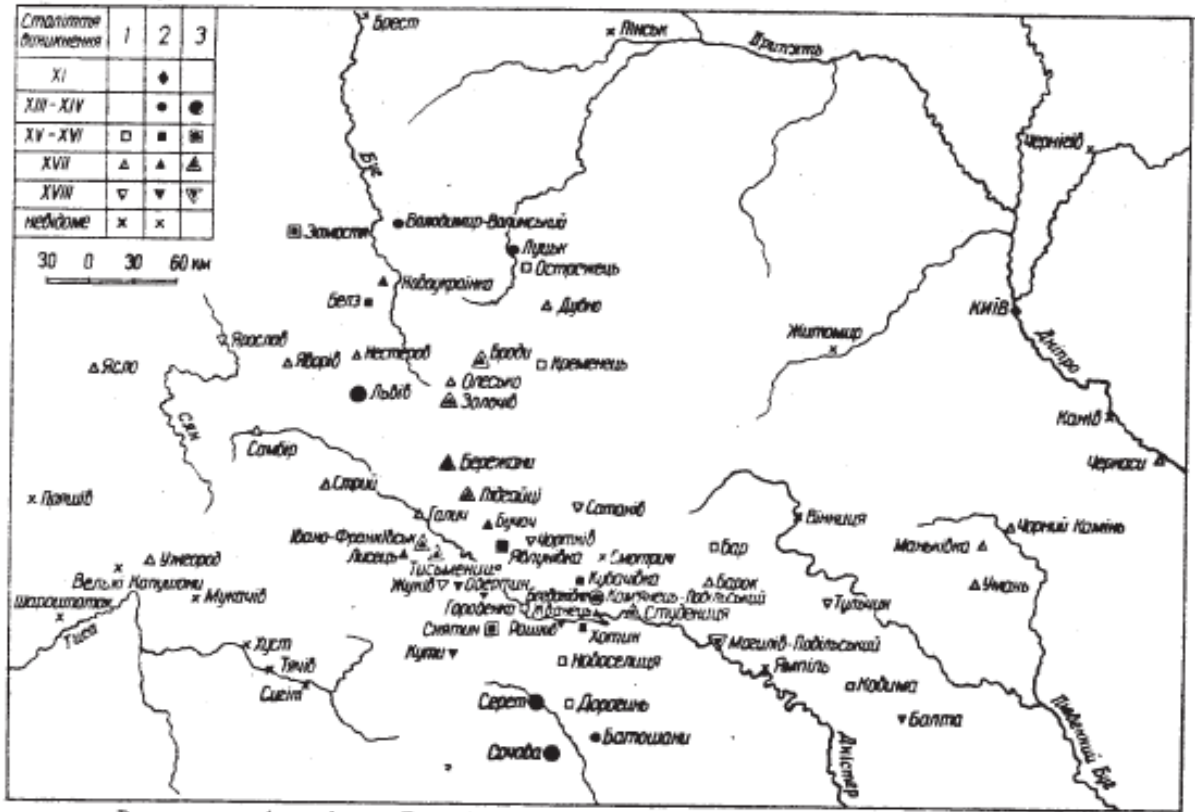
Джерело: Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія.* Тернопіль, 2016. № 1. С. 37.

Додаток 3. Класифікація міст і містечок Волинської губернії 1798 р. за кількістю населення.

Кількість осіб	До 500	500 – 1000	1001 – 2000	2001 – 4000	4001 – 5000	Понад 5000	Всього
Кількість міст і містечок	42	46	36	13	7	2	146
Відсоток	28,7	31,5	24,7	8,9	4,8	1,4	100,0

Джерело: Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 102.

Додаток 4. Розселення вірмен на Правобережній Україні.

Розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні та в сусідніх країнах:
1 - колонія, 2 - колонія з парафією, 3 - колонія з парафією та самоврядуванням.

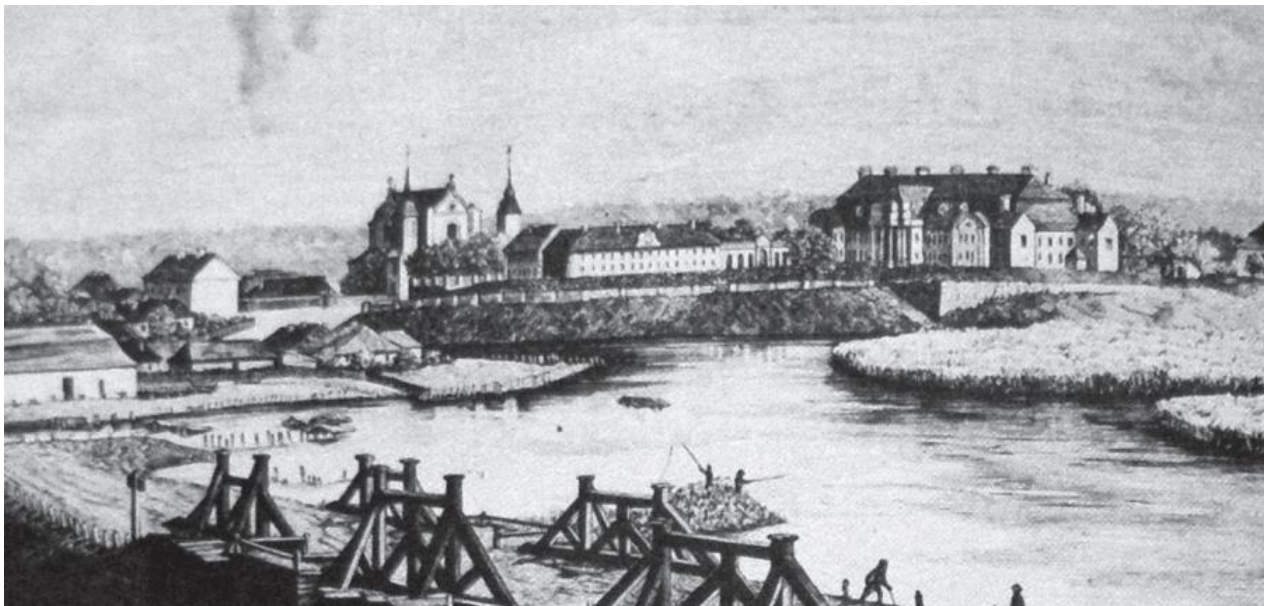
Джерело: Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI – XVIII ст.
Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С. 155.

Додаток 5. Кількість міст і містечок, міського і сільського населення Волинської губернії у 1798 р.

№ зп	Повіт	Всього населених пунктів	У тому числі		Всього населення	У тому числі міського	
			Міст і містечок	Сільських		Осіб	%
1.	Володимир-Волонський	418	13	405	110 215	9 291	8,43
2.	Дубенський	323	19	304	104 906	18 889	18,01
3.	Житомирський	241	14	227	93 930	26 944	28,69
4.	Заславський	221	8	213	85 810	18 496	21,55
5.	Ковельський	286	16	270	81 536	10 545	12,93
6.	Кременецький	256	12	244	90 542	12 482	13,79
7.	Луцький	338	12	326	83 098	12 329	14,84
8.	Новоград-Волинський	275	11	264	89 017	17 665	19,84
9.	Овруцький	501	12	489	85 050	6 628	7,79
10.	Острозький	213	8	205	82 455	11 338	13,75
11.	Рівненський	282	12	270	86 564	12 284	14,19
12.	Староконстантинівський	172	9	163	84 875	15 709	18,51
	Всього	3526	146	3380	1 077 988	172 600	16,01

Джерело: Карліна О. М. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 101.

Додаток 6. Заслав. Гравюра XIX ст.

Джерело: Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження.* Хмельницький, 2013. С. 73.

Додаток 7. Привілей слюсарського та ковальського цеху міста Старого Заслава, 1724 р.

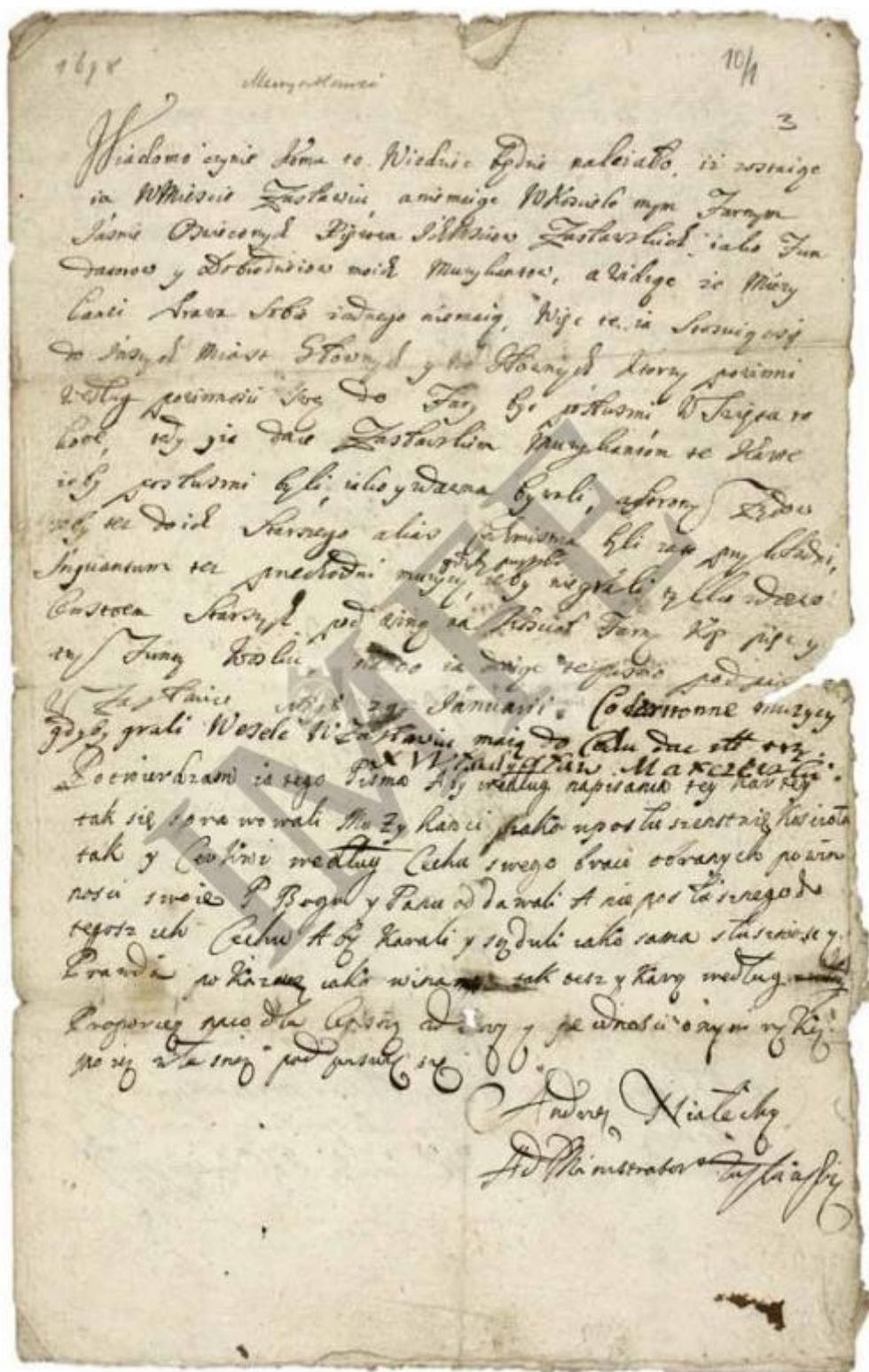
Mając pomienony Sobie Władzy y Dyspozycio Włości y Dóbr Wolhyńskich y Ukraińskich Jaśnie wielmożnych Xiążąt Jchmosciów Pawła y Marey Anny z Lubomirskich na Ostrogu Zasławskiej Hrabiów na Białym Kowlu, Smolanach, Rakowie, Wisznicy, Jarosławiu, Tarnowie Lubartowiczów Sanguszków Marszałków NN. Wielkiego Xystwa Litewskiego Princypatów y Dobrodziejów moich. Czynić jako y po innych Miastach. Tak w tym Mieście Xięstwa Zasławskiego Stołecznym. Jako najlepszą uczynić dyspozycio y porządek osobliwej Cechu Ślusarskiego y Kowalskiego do dalszej Woli y Dyspozycyi Jaśnie Oświeconych Xięstwa Jch mościów Princypatów y Dobrodziejów moich. Takowy ustanawiam porządek.

A: Naprzód powinno bydz w Pomienionym Cechu Dwóch Cechmistrzów. Starszy i Młodszy, których błęka bydz powinna podczas Święta Zielonych Świątek Świętego Zasłania Ducha Świętego. Obesławszy się wszyscy bracia tego Cechu schodzić się powinni do Swego Cechmistrza y tam kogo Pan Bóg poda do Serca obrać Powinni do musz... te błęko swoje Władzy y wiadomości zamkowej. Który powinni obserwować w Roku Mszy Świętych za duszę zmarłe Cztery y każda Msza Święta bydz powinna Dnia Dziesiątego Stycznia w Pierwszym Kwartale, w Drugim zaś zmarłe dnia Dziesiątego Kwietnia, w Trzecim Kwartale dnia dziesiątego Lipca, a w czwartym kwartale dnia dziesiątego Października. Do których Mszy Świętych co kwartał świec dwie woskowych pultorafuntowych, y któryby niemiał bydz z Braci albo Sióstr w kościele na tey Mszy Świętej tedy do Cechu wnieść na wosk groszy sześć nadać Także gdy któremu Bratu albo Siostrze Dziecie miałoby umrzeć tedy ciż Bracia powinni puść z Świecami zahalem y wszelki porządek koło ciała uczynić y pochować, a w niedostatku Brata albo Siostry któryby miał umrzeć tedy swoim kosztem Cech powinien pogrzeb podjąć y sprawić. Pod czas Święta Bożego Ciała to się Surowo zaleca się y przykazuję aby przez Cały tydzień tak rano, jako y w wieczór na mieszporce byli wszyscy Bracia na Nabożeństwie pod winami na Cech który nie będzie groszy dziesięć którego by dnia niemal bydz Brat z świecami, Także pod Chorągwi aby wszyscy szli z świecami y z swielko w dzień Pierwszy procesji y Chorągiew bydz powinna we wszelkiej obserwacyi konserwowana u Cechmistrza Starszego Gdy zaś ustępuje Cechmistrzostwa Tedy y Chorągiew oddać powinien. Fundusz zaś y postanowienie skąd mają bydz na świece, Tedy powinni się wszyscy składać na to. Kto by zaś niemal obserwować Brata Starszego Cech-

mistrza y kiedy Cyche poszle po Braci a niemal który stanąć w cechu y kiedyne zwada stanie potoczna Między Braci, tedy bydz powinna uspokojona w Cechu bez Cechmistrza Starszego y Młodszego pod wolno Apellacio do Zamku a na takowego nieposłusznego tey Dyspozyciey Funt wosku do Cechu a na Zamek Dziesięć grzywien rygoru naznacza się. Te zaś Grzywny Zamkowe do porządku y obrządku kościoła tego wyżej wyrażonego żeby zato Cosprawki na Chwałę Boski Braci powinni by do której to mojej Dyspozycyi Cechu pomienionego Pilna Ahędencia Zwierzchności Zamkowej we wszystkim rekomenduje się Ad lutym większej wagi y wiary ten Skrypt podpisem ręki własnej przyzwyczaj stwierdzam pieczęcią Dukt w Zasławiu 27 Januaris Anno Dni 1724.

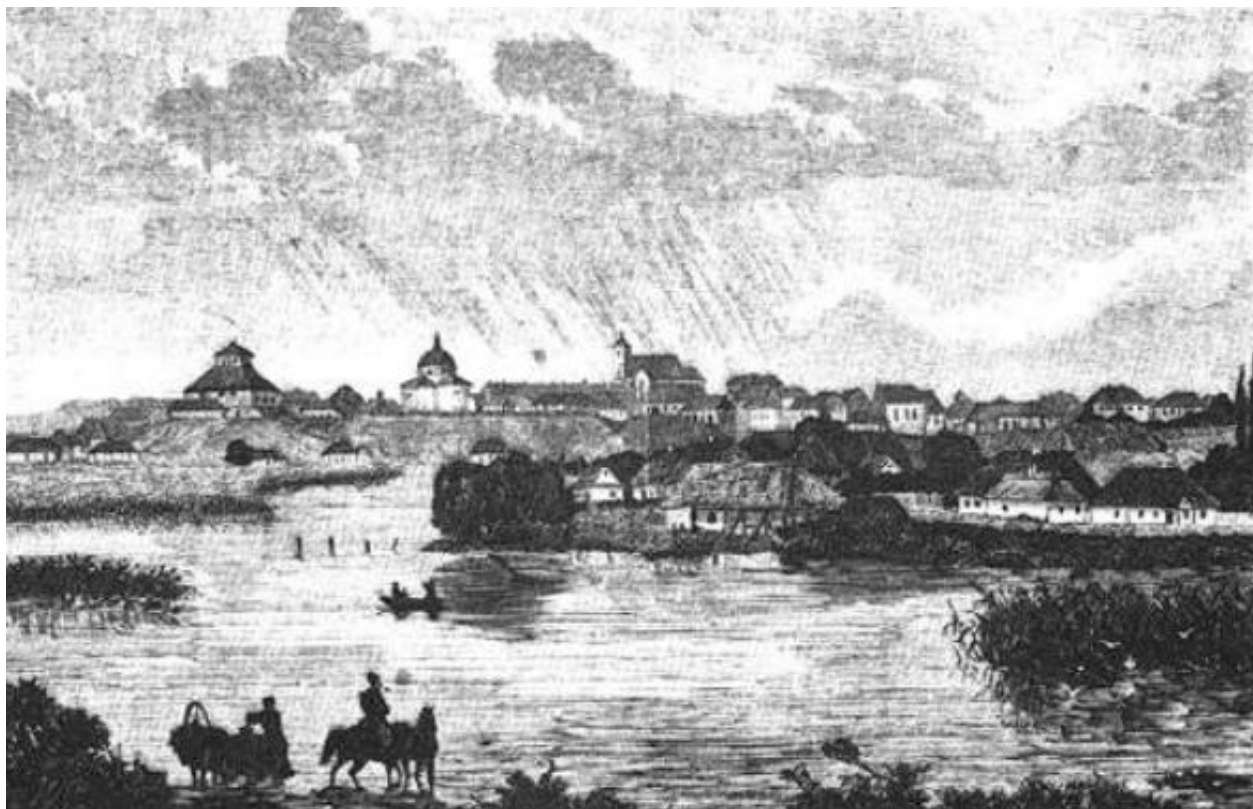
Джерело: Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*. 2011. № 4(274). С. 150-151.

Додаток 8. Сторінка документа про заснування музичного цеху в Заславі (1698 р.)

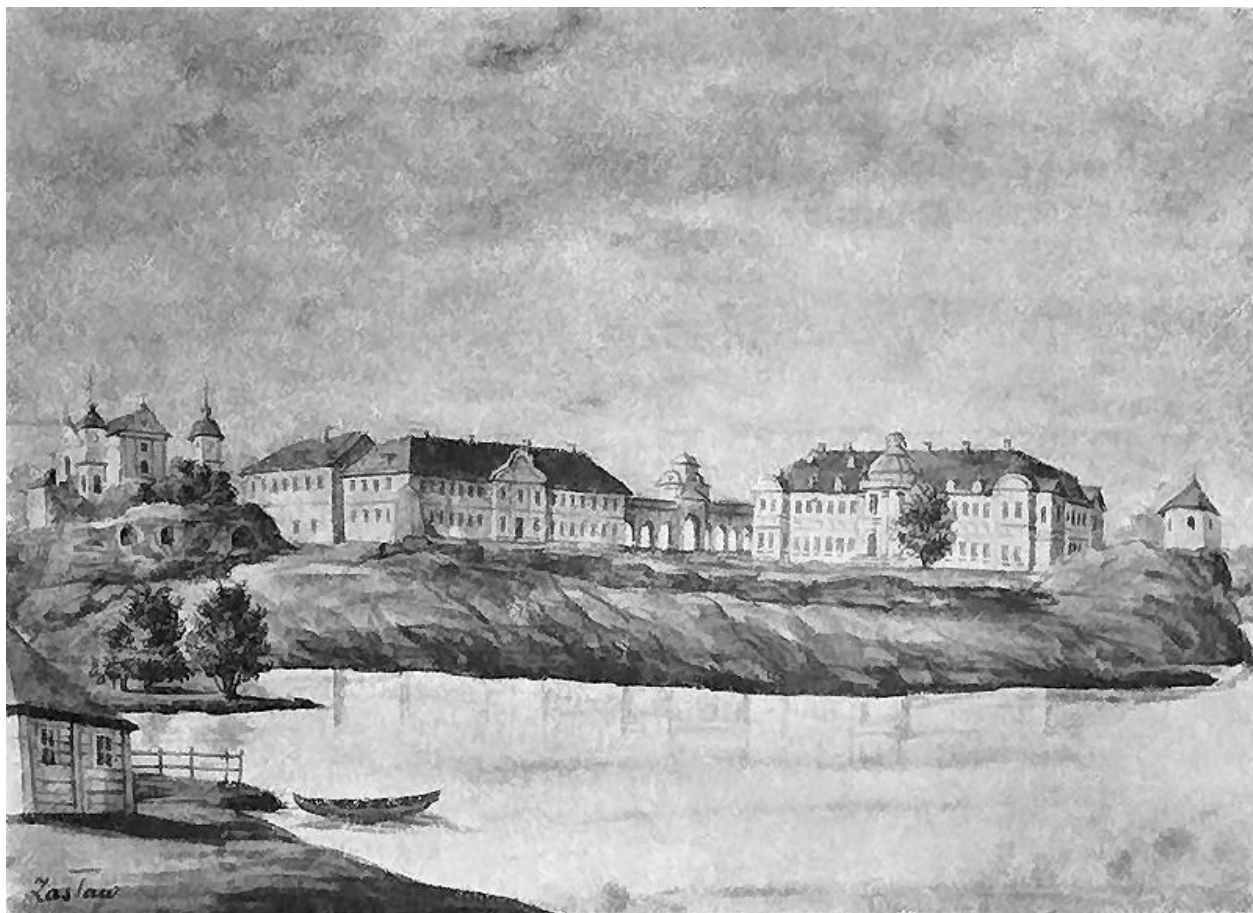
Джерело: Годек А., Кузьмінський І. Музична спадщина міста Заслава (XVII – XVIII століття) *Студії мистецтвознавчі*. 2018. № 3. С. 45.

Додаток 10. Старий Заслав. Малюнок XIX ст.

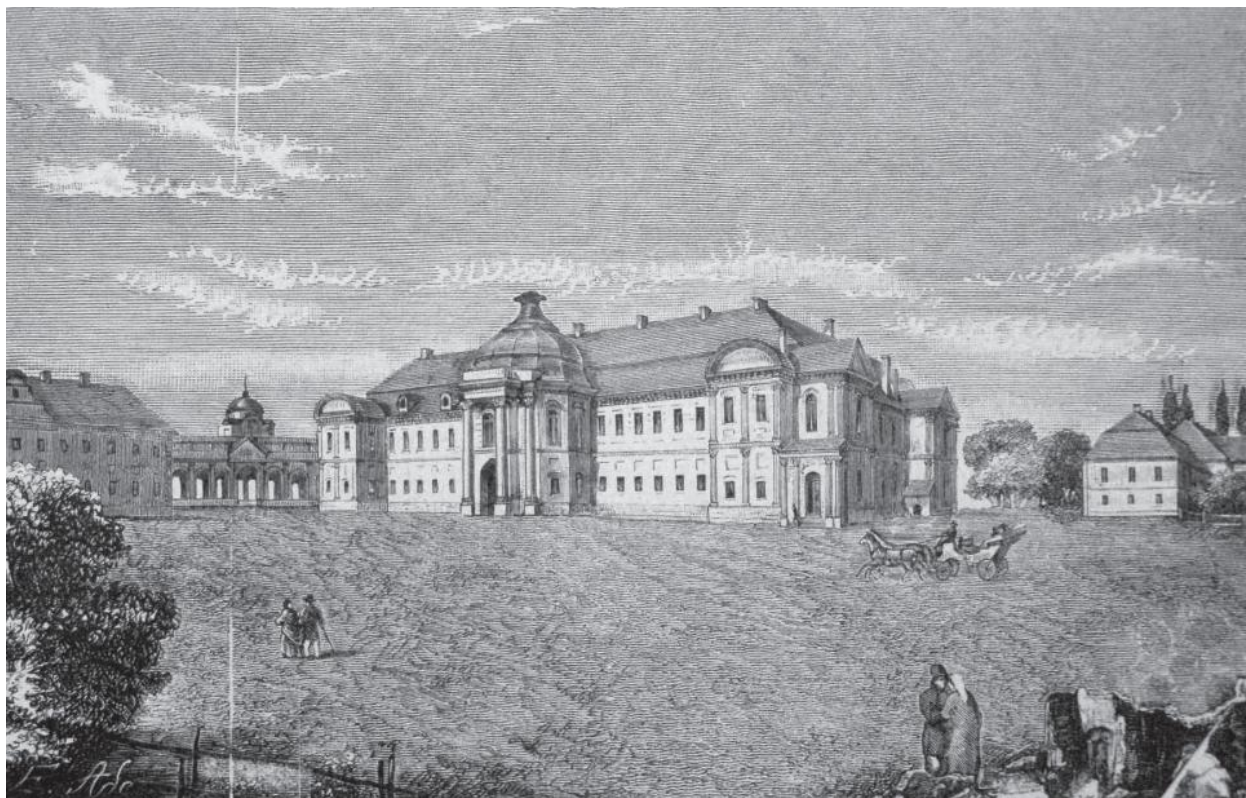
Джерело: Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцинського і Миколи Теодоровича): навч. посіб. / Авт. ідеї і упоряд. О. І. Тимошук. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. С. 147.

Додаток 11. Заслав. Костел Св. Йосипа та монастир отців Лазаритів. Мал. Н. Орди. 1872 р.

Джерело: Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцинського і Миколи Теодоровича): навч. посіб. / Авт. ідеї і упоряд. О. І. Тимошук. Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. С. 149.

Додаток 12. Палац Сангушків у Заславі. Гравюра XIX ст.

Джерело: Берковський В. Г. Заслав та Заславщина у XVI – XVIII ст. *Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження.* Хмельницький, 2013. С. 70.

Додаток 13. Мережа торговельних шляхів Речі Посполитої.

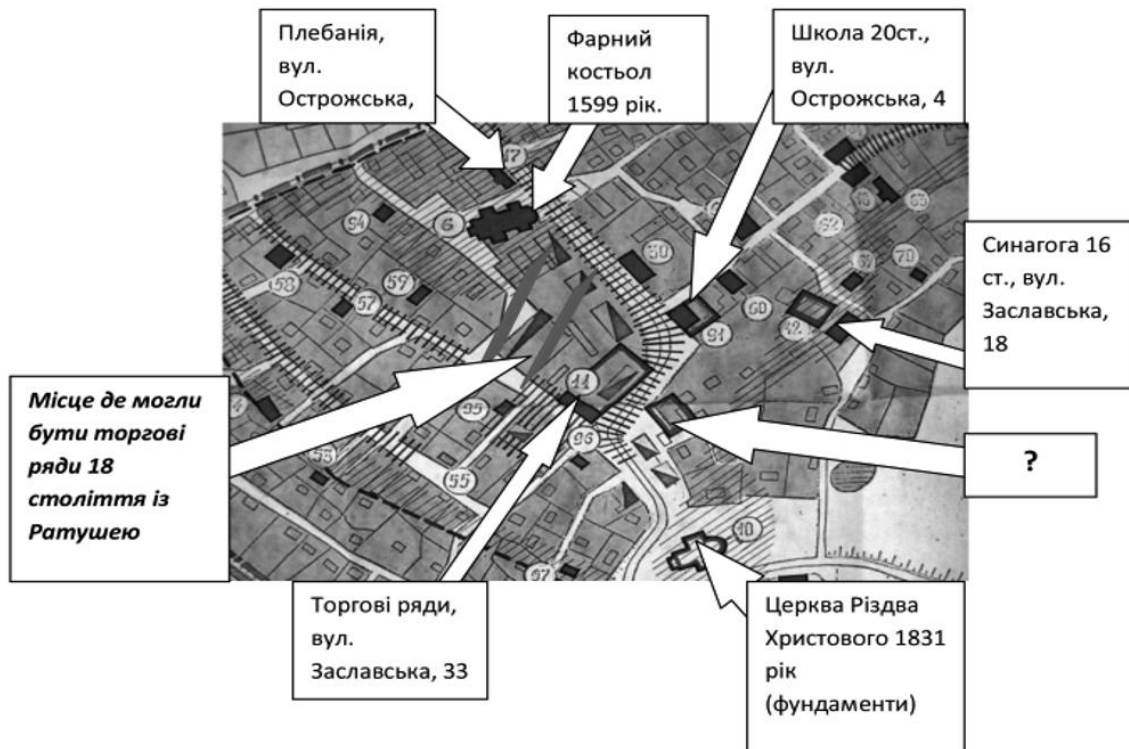
MAPA GŁÓWNYCH TRAKTÓW I JARMARKÓW W LATACH 1776—1788

1 — jarmarki w miejscowościach, w których były klasztorymęskie; 2 — jarmarki w miejscowościach, które były siedzibą dekanatów; 3 — jarmarki w miejscowościach, w których nie było ani klasztorów ani dekanatów; 4 — inne miejscowości z jarmarkami; 5 — ważniejsze trakty.

Джерело: Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 806-807.

Додаток 14. Місце, де могли бути торгові ряди м. Заслава у XVIII ст. із ратушею

Джерело: Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 вересня 2014 р. м. Славута) / За ред. Берковського В. Г. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 82.*

Додаток 15. Фрагмент плану м. Заслав (90-ті роки XVIII ст.).

Джерело: Збруцький О. Торгові ряди XVIII ст. в Ізяславі: спроба локалізації. *Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (18 – 19 вересня 2014 р. м. Славута)* / За ред. Берковського В. Г. та ін. Київ; Хмельницький, 2014. С. 77.

Додаток 16. Обсяг експорту сільських продуктів до Гданська з волинських маєтків Сангушків у 1757 – 1762 рр.

Tabela 19
Wynokość wywozu produktów wiejskich do Gdańska z dóbr wołyńskich
Sanuszków w latach 1757-1762

Pochodzenie towaru	Rok	Pasenica		Jagły		Piótno sztuki	Soletra		Potaś fasy
		osmaki-garnce	łassty	osmaki-garnce	łassty		kamienie	funty	
księstwo saskawskie	1757	806-55		300		50	503-24		166,5
	1758	278		188		-	-		221
	1759	647-49		-		-	-		-
	1760	1013-14		384-14		-	256-24		95
	1761	691-42		152-14		-	-		-
	1762	240		-		-	-		-
Razem:		3677-48		1024-28		50	560-12		482,5
klucz biszogrodzki	1757	695-15		99		-	-		-
	1758	284-28		101-4		-	-		-
	1759	1200-38		-		-	-		-
	1760	1356-23		273-42		-	-		-
	1761	1164-28		259		-	-		-
	1762	296-42		-		-	-		-
Razem:		5000-6		822-46		-	-		-
klucz oszmistowski	1758	17		87		-	-		-
klucz hmojski	1759	69-28		-		-	-		-
	1761	154-14		-		-	-		-
	1762	183-28		-		-	-		-
Razem:		407-14		-		-	-		-
Ogółem zwieszono	1757	1502-14		399		50	303-24		166,5
	1758	579-28		462-4		-	-		221
	1759	1918-3		-		-	-		-
	1760	2371-37		658		-	256-24		95
	1761	2010-38		411-14		-	-		-
	1762	720-14		-		-	-		-
Razem:		9102-22		1930-18		50	560-12		482,5
Sprzedano w Gdańsku	1757	1561-16	78-4	402-50	26-9	50	303-24		140,5
	1758	615-36	30-32	461-16	23-4	-	-		247
	1759	1931-50	96-37	-	-	-	-		-
	1761	2463-12	123-11	565-8	28-16	-	-	8268	95
	1762	1402-50	70-9	543-50	27-11	-	-	-	-
	1763	1192-8	59-39	-	-	-	-	-	-

Джерело: Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 52.

Додаток 17. Грошові перекази з родинних маєтків Сангушків у 1763 р.

Tabela 24

Dochoody pieniężne z dóbr Sanguszków w 1763 r.

D o b r a	Dochoód brutto w złp.
Dobra polskie	
1 hrabstwo tarnowskie	129 742 - 20
2 dobra kowalskie	11 000
3 dobra smignieńskie	2 000
4 klucz Łącki	45 816 - 12 ¹ / ₆
5 klucz kańczugaki	59 569 - 27 ¹ / ₆
6 włość lubertowska	133 261 - 6 - 1
Razem dochoody	381 390 - 6 - 1
wydatki	100 950 - 14¹/₆
czyste intrata	280 439 - 22
Dobra wołyńskie i ukraińskie	
1 klucz szasławski	124 755 - 17 - 1
2 klucz biszogródzki	68 977 - 28 - 2
3 klucz iliniecki	61 433 - 16
4 klucz niemierzyniecki	8 373 - 22
Razem dochoody	263 540 - 14
wydatki	191 364 - 27 - 2
czyste intrata	72 175 - 16 - 1

Джерело: Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 59.

Додаток 18. Обсяг експорту сільських продуктів до Ельблонга з українських Сангушків в 1784 р.

Tabela 23
Wysokość wywozu produktów wiejskich do Elbląga z dóbr
ukraińskich Sanguszków w 1784 r.

Lp.	Polwark	Żyto	Pszenica	Jagły	Krupy
		korce - garnce			
1	Klembówko	51	59-16	60-17	188-16
2	Michniów	109	269- 7	58-14	123-16
3	Michla	35	153	74-26	24-16
4	Pryputnie	-	173	62-24	49
5	Rypki	90	615-11	50- 6 ³ / ₄	119-16
6	Soszne	60	60	25	90-23
7	Wańkowie	148	61- 7 ¹ / ₂	5- 3 ³ / ₄	92-16
8	Zasław	86- 2	350-26	64-26	128-12
Wymierzono w Elblągu		455	1726- 4 ¹ / ₂	349-21 ¹ / ₂	768-21

Джерело: Guldon Z. Związki handlowe dóbr magnackich na Prawobrzeżnej Ukrainie z Gdańskiem w drugiej połowie XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. S. 57.